

BERENDI

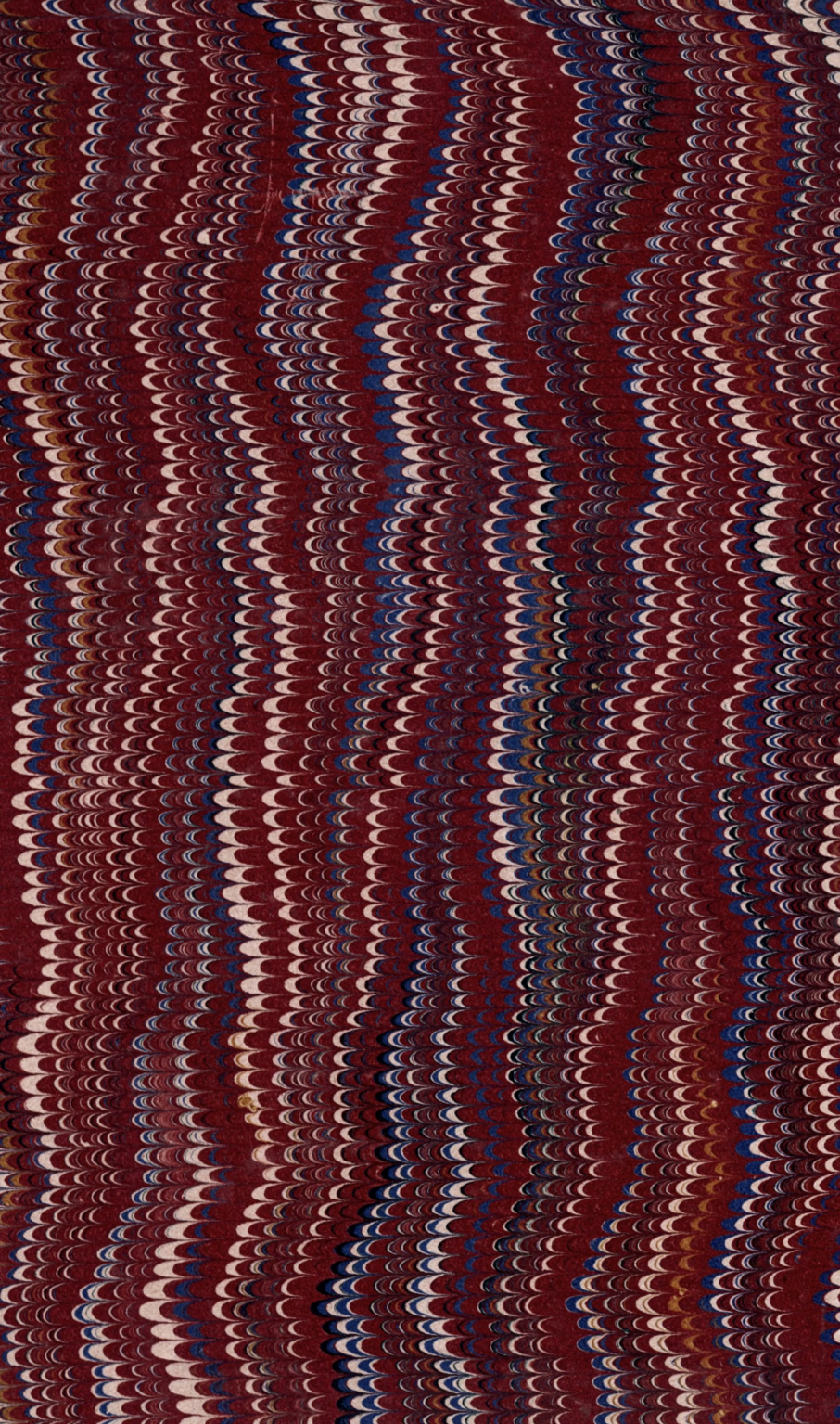
BÉLA.

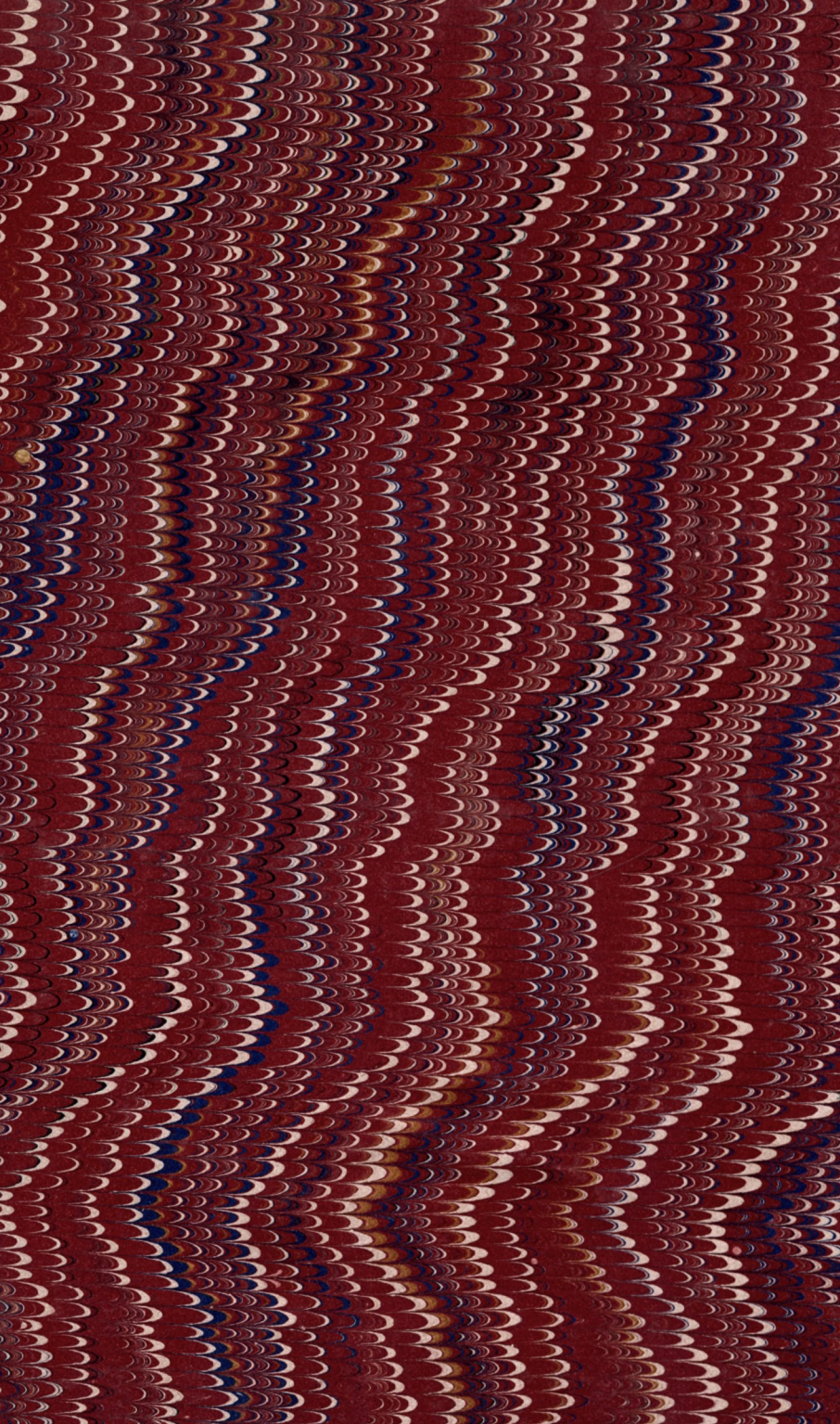
A legeltetés
és
havasgárdi
kodás
kérdés

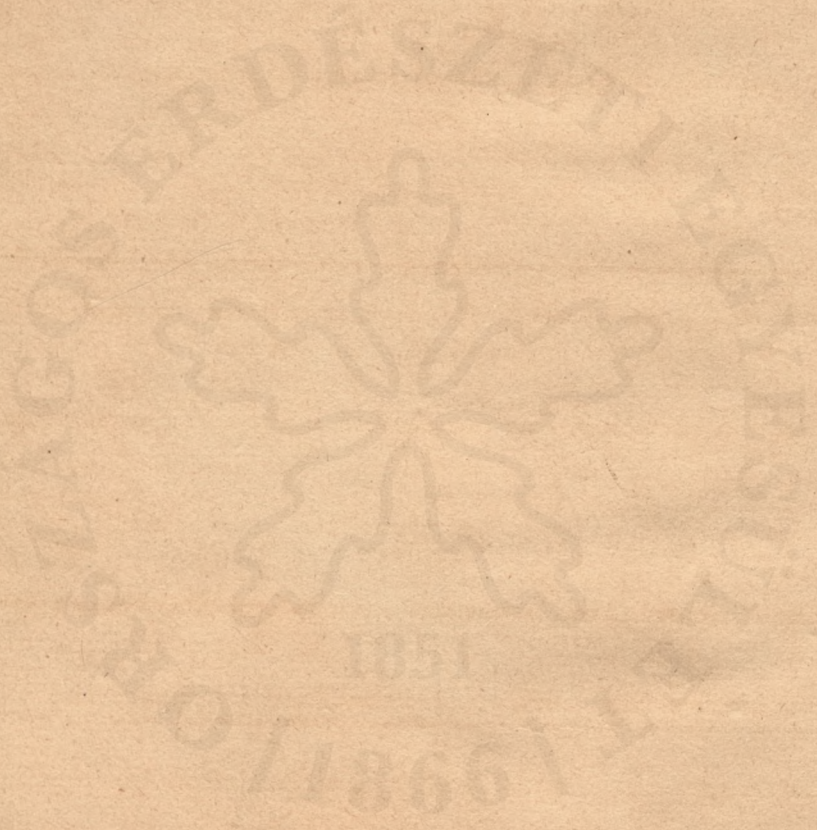

DK

242

A LEGELTETÉS ÉS HAVASGAZDÁLKODÁS KÉRDÉSE.

ÖSSZEHASONLÍTÓ TANULMÁNY ÉS JAVASLAT,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HAZAI VISZONYOKRA.

D. k. 316.
IRTA

BERENDI BÉLA

M. KIR. ERDŐMESTER.

OEE Könyvtár
Áll. EII. 2018

BUDAPEST

BUSCHMANN F. KÖNYVNYOMDÁJA

1901.

A LEGERŐSEBB

HAVASGALASZSÁR

Áll. Ell. 2018
OEE Könyvtár

ELSŐ FEJEZET.

Leiró rész.

Közgazdasági fejlettlenségünk, és valljuk meg őszintén, szegénységünk oka annak, hogy közjólétünket előmozdító intézkedésekben csak lassan haladhatunk.

Mily régóta szemléljük a közigazgatás, a közegészség, a népnevelés ügyének hibáit s gyökeresen még máig sem segíthettünk. Évek multak, míg egyik-másik törvényünk megalkottatott.

Nem foglalkozhattunk gazdálkodásunk egyik főágára, az állattenyésztésünkre oly kihatással bíró kérdéssel a legeltetés és havasgazdálkodás kérdésével sem akként, amint az az okszerű gazdálkodás szempontjából kívánatos lenne.

Pedig legelső sorban is mezőgazdasággal foglalkozó állam vagyunk s a mezőgazdaság édes testvére az állattenyésztés.

Legeltetés nélkül állattenyésztés, vagy érthetőbben mondva, tenyész-háziállatoknak nevelése nem képzelhető.

Tormay Béla igen elmés és találó értelmezése szerint*) »a legelő a háziállatok természetes tartózkodási helye; jó legelőn nevel jót a gazda legkönnyebben, mozgékony lesz rajta a csikó, tinó, erősödik a hátuk és a lábaik és egészségessé, szivóssá válnak. A juh-tartás csak ott hajt hasznot, ahol nem pusztán jászolból kell az állatot etetni. Elősegíti az emésztést, aczélozza az izmokat ugyancsak, mint a testedző-játékok a gyermeket«.

---

*) Tormay Béla ministeri tanácsos: »A magyar gazda kincsesháza«.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája szerint az ország (tisztán Magyarország) összes legelőterülete 6,361.265 kat. holdat tesz s így a 48,834.673 kat. hold összterülettel szemben az ország területének mintegy $\frac{1}{8}$ -ad részét foglalja el.

Azt hiszem, nem tévedek azzal az állítással, hogy ennek a legelőterületnek csak $\frac{1}{3}$ -a értékesítettik kedvezően, másik $\frac{1}{3}$ -ának értékesítése csak esetleges, míg az utolsó harmada nem gazdálkodás csupán »kihasználás« alatt áll.

Tekintsük meg közelebbről ezeket a legelőterületeket, tulajdonkép milyenek is azok?

Az ország legelőterületeit helyrajzi fekvésük szerint könnyebb áttekintés végett három csoportra osztom, és pedig:

1. síksági és dombvidéki,
2. elő- és középhegységi és
3. havastáji legelőkre.

1. Síksági és dombvidéki legelők.

Ezek a nagy magyar alföldön, a Tisza-Duna között, a Dunántul s egyáltalában a 200 méter tengerszin feletti magasságot meg nem haladó területeken vannak s a talaj minősége szerint szárazok, nedvesek, szikesek és homoki legelők.

Keletkezésük — kivéve a dunántuliakat — jobbadán arra az időre tehető még, mielőtt a nemzet a hazát elfoglalta. A török hódoltság idején Dunántul a mai legelők nagyobb részén még erdő állott.

Az erdőirtásba a földesúr beleegyezett vagy nem is törődött vele. A birtokrendezés után a volt urbéresek és a közbirtokosságok is az erdő nagyobb részét kiméletlenül használták, sőt ki is irtották; a területet állandóan legeltették vagy azt megelőzőleg rövidebb-hosszabb ideig mezőgazdaságilag művelték. Idők multán természetesen kiterjedésük is nagyobbodott, míg a faállomány kevesbedett, sőt teljesen kiveszett, elannyira, hogy homokon csak túl-túl látni nyárfa-csoportokat; itt az iglicze-, a királydinnye- és a kutyatejfélek osztják meg

az uralkodást, a tücskök, szöcskék meg az ürgékkel. A buczkák a semlyékkal váltakoznak és időnként változnak is; általában véve rossz karban vannak, mert gondozásban nem részesülnek. A kevés csapadék gyorsan elpárolog, a folytonos szél a legelőt szárítja; az igen apró fű a korlátlan legeltetés következtében vajmi hamar eltűnik.

A nedves talajon a fű elbokrosodik, a sás, a káka, békarokka és egyéb vizi] gyom fészkel be magát s a fejtelt fűzek mint virágcsokrok hirdetik a »culturát«. A posványos legelők idylli csendjét pedig a haris rikácsoló hangja és a béka kuruttyolása zavarja meg. Az árterületeken kisebb birtokos alig — többnyire csak a nagybirtokos kezel legelőt.

Ide sorolhatók azok a termő rétegtől teljesen megfosztott s a vasutak mentén keskeny pásztában, de gyakran hosszanti kiterjedésben s az év legnagyobb részében vízzel elárasztott területek is, melyek a rothadó moszatok miriádjaival és egyéb állati és növényi hulladékokkal bűzössé, egészségtelenné teszik a vidéket, megfertőznek embert s az ott böngészve legelő állatot.

A szikes talajon rendszerint csak tavaszkor s esővizek idején mutatkozik fűtermés, mert a nyári nap heve a füvet leperzseli s a talaj körvonalakban megrepedezik. Ősszel ismét kizöldel ugyan, de ez a fűtermés a tavasztól lényegesen elüt. Közelükben nád-dal, gyékénynyel benőtt tavak, vizerek terülnek el. A lefutó esővíz magával hozván a magasabb részokről a sziksót, ez fehér foltokban tarkázza a területet. Rendkívül tömötsége és vízáthatlansága teszi terméketlenné a talajt.

2. Elő- és középhegységi legelők.

Ide sorozom a 200—800 méter tengerszin feletti magasságban, részben a mezőgazdasági földek felett, részben azok között fekvő területeket, melyek mint egykori erdők maradványai vagy pedig rövidebb-hosszabb ideig mezőgazdaságilag művelt volt, de elhanyagolt területek a tulságos és okszerűtlen legeltetés következtében kijárt marhacsapástól keresztül-kasul szel-

vék s a légköri csapadékok által ki vannak marva. A vizmosások hazája, melyek annál gyorsabban keletkeznek és annál mélyebbek, minél lazább az altalaj. Dunántul egyik községében volt alkalmam látni mintegy 40 méter mélységű vizmosást, mely évenként 6—8 méterrel hátrált vagyis nagyobbodott.

Az alantabban fekvő helyeken a lombos fák, feljebb a tűlevelűek vannak csoportokban vagy szórványosan. Inkább a galagonya, a kökény és a boróka az uralkodó fanem. A tenyészidő 6—7 hónap s bár a vidéknek csapadékból bővebben kijut, mint a síkságnak, mégis a fűnövés az alig néhány milliméternyi vastag termőrétegen gyenge, a fű a napnak kitett oldalakon csapadékban szegény év alkalmával itt is elszárad, bár lassabban, mint az alföldön, mert ott a fű szálás, itt pedig leveles.

A korlátlan legeltetés és a sekély termőréteg miatt valamire való fűtermés nyár derekán csak ott van, a hol a fa, a cserje árnyéka a gyepet védi, egyebütt hangyaboly és vakondturásokon burjánzik a haszontalan gyom. A facsoportok azonban napról-napra gyérülnek, a vizmosások pedig hova-tovább szakadékokká válnak.

Nem állanak statisztikai adatok rendelkezésemre, de azt hiszem, ebbe a régióba esik a legtöbb legelő.

Nem sok kivétellel bizony ilyenek az ország közlegelő területei, a melyeken az utóbb tárgyalandó havastáji legelőkkel együtt:

5,829.018	db	szarvasmarha
1,972.448	»	ló
21.386	»	szamár
885	»	öszvér
286.385	»	kecske
6,446.573	»	sertés és
7,526.686	»	juh legel.

Kisérjük csak figyelemmel, mikép is történik nálunk a legeltetés.

Őszszel s tél kezdetén szénával, lóherével s egyéb takarmánnyal még csak valahogy tartott, de később

a tél vége felé s kora tavaszán takarmányhiány miatt szalmán, kukoricza-kórón, ahol ezek nem teremnek, mindenféle gyommal tengetett s egy-egy tűzhelyen aránylag nagyszámu marha, ló, juh s a mosogató vízzel vagy lóganajjal táplált s a téli ellés után lesoványodott sertés, alig hogy a hó elolvad s a gyepek zöldelni kezd, kihajtatik a legelőre, mert hát jót tesz az állatnak, ha „változatosság“ kedvéért egy kis zöld takarmányt kap, ami „kitisztítja a gyomrát“. Alig fér el a legelőn az a sokféle állat s majdnem ugyanannyi a pásztor, mert ilyenkor mindenki maga őrizteti a jószágát.

Nagyon találóan jellemzi Földes János *) a »Legelő-erdők« című tiszta magyar nyelven szépen megírott munkájában, midőn azt mondja, hogy „siralmas, szivfacsaró látványt nyújt aztán a tavasszal a szabadba bocsátott községi marha-csorda; le van az csontig aszva, össze van töpörödve s csak úgy lézeng az a temérdek jószág, annyira megapadt s minthogy borjúkorától, sőt az anyjában is már inségre van kárhoztatva, czímeres marhát irmagul sem találni«.

Nincs a falu határában ilyenkor árokszéle, garád, czinterem, régi temető, ahol legelőjószágot ne látna az ember. Ha erdő van közelében, azt árasztja el, nekiesik az éhségtől kinzott marha az alfát képező bokrozatnak s a szájával elért alsó faágaknak, legyen az tuskés vagy keserű, lerágja tisztára levelestül, galyastul. Ugy néznek ki ilyenkor a fák koronái, mintha ollóval szép síkban lennének nyeseve.

Ha már szájával nem ér el a marha galyat, akkor nekiesik a falu népe a duhadó rügyekkel megrakott fáknak s a galyakat etetőnek irgalmatlanul levágja.

Elegendő táplálékot a marha nem találván, összevissza futkos, a téli nedvességtől átázott talajt felvágja, a gyepeket letiporja. Hol meg-megáll s egy másfelé bög, talán úgy véli, hogy éhsége ezzel csillapul.

Ha már a közös páskumon nincs mit legelni, a gazda a saját rétyjére bocsátja az állatokat, mert azt »trágyázzák s jobb lesz a szénatermés«!

*) »Legelő-erdők«. Irta Földes János, m. kir. főerdész.

Balga hit. Épen abban az időben kíván a rét oltalmat, midőn a fű bokrosodni kezd. Ez az oka, hogy az aggszéna kaszálást igen későre hagyják, amidőn a fűmag már megérett s a szár megfásul.

Ha aztán a legelő, úgy ahogy, ismét kizöldelt, a most már részint eladás, részint más határbeli különféle legelőre való elhajtás következtében tekintélyes számban megapadt többnyire tejelő-marha, nap-nap mellett minden rendszer nélkül járja azt. Csak akkor nem hajtják ki, ha a nyár heve a fűvet avarrá perzselte. De esőzések után, ha a sarju kissé kizöldel, már a legközelebbi ünnepnap után tele van a falu, hogy »gatyakötésig ér ám a fű a legelőn«. Ami csak mozgó jószág van a faluban, az megint a legelőn terem. Kezdődik a régi nóta. De azért még sem okulnak, mert a jussát senki sem hagyja.

De nemcsak a négylábu állat, hanem már most a ludak, pulykák is megkövetelik a jogukat, mert bizony ezek is, különösen nagyobb városok közelében, számottevő hasznot hajtanak.

A marha, juh, ló össze-vissza tapossa, a sertés túrja s a szárnyasállat ürülékével és tollával jóidőre hasznavehetetlenné teszi.

A dolognak természetes következménye a legelő romlása és az állat elsatnyulása. A hajdanta 300—400 koronás czimeres magyar ökröt 100—200 korona értékű jószág váltotta fel.

Pusztítás és nyomor jár a korlátlan és rendszeretlen legeltetés nyomában.

A volt urbéresék megkapván illetményüket, azt eszeveszetten igyekeztek kihasználni. A legelőt felszántották, az erdőből az értékes fákat kivágták, eladták, hogy még több földet vásárolhassanak. Buzatermelés volt a cél, sóvár, ideges láz fogta el az embereket. Az »uj földeket« trágyázták, a »régire« nem jutott, az kiaszott. Mit tehettek egyebet, ugarnak hagyták, sőt állandó legelőnek használják.

Most már sok helyen megbánták, szeretnék ismét egyesíteni a felosztott legelő-illetőséget ott, ahol az nem került volna, mert bizony a szabad rendelkezés korlát-

lansága okozta a rendelkezési joggal könnyelműen élők és kiskorú nép kizsákmányolását.

A hegyes vidékeken sok helyen az erdő és legelő elkülönítése alkalmával meredek hegyoldalokon kapták a legelőt, melyeknek tönkremenetele előrelátható volt.

Nagy csapás országszerte ezek a legelők és szomorú példája a gazdasági felvilágosulatlanságnak.

Félreértések elkerülése végett sietek azonban megjegyezni, hogy nem minden legelőn van ám így a gazdálkodás, mert igenis vannak az országban legelőterületek, ahol rendszeres gazdálkodás folyik.

Az idevonatkozó adatok hiányában, pénzbeli átlagos eredményt és a legelő fűtermését kimutatni majdnem teljesen lehetetlen. Változik az a vidék népessége, a legelő nagysága, annak jogi természete, esetleg bére, a legelő állatok száma, a legeltetés tartama, pásztorbér stb. szerint.

Silány legelők kat. holdanként s évenként 0,3—0,6 mm. szénatermést adnak, jobb legelők egész 3—4 mm.-ig; sőt kitűnő karban lévő legelők ennél még jóval többet is.

A legelők országos átlaghozama kat. holdanként egy métermázsára tehető; egy métermázsra széna ára 2—5 korona között változik. A pásztorbér az állatfaj szerint 80 fillértől 10 koronáig és a legelőbér kat. holdanként 50 fillér és 15 korona között ingadozik.

3. Havastáji legelők.

A fatenyészet legfelső határán vagy azonfelül az ugynevezett havasi tájakon fekvő legelők s az alattok elterülő előhavasok, hasonlóképpen a tulságos, de főleg az okszerűtlen, a különféle állatnemekkel való rendszeretlen legeltetés, a talajjavítás kérdésének teljesen figyelmen kívül való hagyása, az éjjeli tanyáknak évtizedeken át egy helyben való meghagyása következtében folyton rosszabbodnak, a tápláló és aromatikussá füveket a haszontalan gyom és lapufélék hova-tovább elnyomják.

Önként érthető, hogy a fatenyészet határánbelüli havasi legelők régekte kisebbek voltak, azok az erdőirtás folytán nagyobbodtak, különösen amidőn az erdő

közelében a vasutak kiépültek. Míg a termő réteg megvolt, addig a buja fűtermés igazán »hizlaló« legelőt szolgáltatott, de nem úgy jelenleg, amidőn a termő talajréteg sekély.

A vegetáció 12, legfeljebb 14 hét, de a vidék csapadékban elég bő, s így a fűtermés egyik kelléke megvan. Ezek a rendkívül tápláló füveket termő legelők a mai elhanyagolt voltukban is a hegyi lakóknak épen olyan fontos szolgálatot tesznek, mint a buzatermő föld a mélyebben fekvő tájakon, mert azon a vidéken feküdvén, ahol mezőgazdálkodással foglalkozni már alig lehet, a lakosság a marhatenyésztésre van utalva.

Tavaszzal, amint a hó elolvad s a nappalok már elég hosszúak, a levegő jól felmelegszik s a tenyészet igen gyorsan megindul. Ma még hóborította föld 8—10 nap mulva kizöldel.

Május első felében megindul a népvándorlás; a közlekedési utakon szekérrel alig lehet haladni, mert százával-ezrivel ellepik azt a havasra igyekvő marhák, juhok. A karámok állatnemek szerint megtelnek. Mindenek előtt a közel s mélyebben fekvő helyeken legel a marha, mert hát szegény kiéhezett s a szoptatás következtében elgyengült állatoknak meg kell javulni.

Istálló — tudomásom szerint — kevés havason van az országban, így tehát az állatoknak az Isten szabad ege alatt kell tanyázniok.

A karámok rendszeren viz közelében vannak, de minthogy évek hosszú során át mindig egy és ugyanazon a helyen, ennél fogva a trágya, a ganajlé következtében a lapu, a sóska és egyéb, a jó humuszos talajt kedvelő gyom borítja nagy területekben a talajt. De így van ez a delelő helyeken és azok környékén is, gyakran 10—20 holdnyi területeken, így a havasra vezető utakon, a hegygerinczekben, ahol rendszeren foltokban jelentkeznek ezek a gyomok s már messziről látható a sárguló lapu-level s a csúcstól kezdve lefelé barnuló magdús szár.

Az utak elhanyagolva s a keskeny marhacsapások rétegvonalakban helyenként oly sűrűen vannak a havason, hogy a kijárt terület nagyobb a fűtermőnél.

Ahol a henye-fenyő ellepi a havast, ott legeltetni alig lehet, mert a lehajló ágak járhatatlanná teszik azt. Az átvezető néhány márhacsapás rendesen posványos és kátyus. Itt történnek többnyire a lábtörések. Ahol a havasi éger kicsiny és ritka, ott az áfonya veri fel magát. A sziklás helyek pedig mindinkább nagyobbodnak, a vizmosások mélyebbek lesznek s az erdő határa hova-tovább lejjebb szorul.

A forró nyári napokon, ahol erdő is tartozik a havasi legelőhöz, ott szabadon, ahol az erdőben való legeltetés meg van tiltva, ott lopva, de mégis legeltetik az erdőt.

Hózivatarok alkalmával, ahol van, ott a ledöntött fák galyait, rügyeit rágja a marha, néhol korpás sőt kap, de helyenként semmit sem, ott tehát koplal, mert szénáról nincs gondoskodva. Minthogy földött helyek hiányában az éhes állatnak a zivatarban kell lenni, önként érthetően a tejelő állat teje leapad, sőt van rá eset, hogy teljesen elvész: az egyéb marhának gyarapodására, növekedésére pedig káros befolyással van s azokat a betegségekre fogékonytá teszi.

Rendszer semmiben sincs, sem az állatfaj megválasztásában, sem mennyiségének meghatározásában. A régi routine az irányadó. Ugyanazzal az állatnemmel legeltetik ma is azt a havast, mint századok előtt, mert hát »mindig így — és jó volt«.

A havasokat a tulajdonosok vagy saját marháikkal legeltetik, vagy bérbé adják. Ha a bérelt havasokat a gazdák saját maguk kezelik, akkor még csak a maguk módja szerint megtalálják számadásukat, de ha vállalkozó veszi bérbé a havast, akkor jaj annak a szegény népnek, mely arra a havasra reá van utalva.

A havasok területének kimutatására vonatkozólag csak egyetlen egy forrást ismerek, mely egyszersmind a magyarországi havas-gazdaság fejlesztése érdekében igazán nagy gonddal összegyűjtött adatok alapján, szakértelemmel, tudással és a dologhoz értően megírt első uttörő magyar munka s ez *Egán Ede »Kárpátaink közgazdasági hivatása«* című könyve, mely szerint az ország

35 vármegyéjében összesen 1,624.000 k. hold területü havasi legelő van.

Közel két évtized alatt bejártam az ország legelő-területének nagy részét s barangolásom eredményeként a következő tapasztalati adatokat szereztem.

Havasi legeltetés tisztán juhokkal.

Ezzel az állatnemmel kezdem, mert sajnos, ez van még a havasainkon legjobban elterjedve. A nép ragaszkodik hozzá, mert házi szükségletének legnagyobb s ruházatának egy része abból kitelik, de ragaszkodik azért is, mert ha egy darab jószága elpusztul, ami, sajnos, még igen gyakori a havasokon, aránylag nem nagy a kára.

Ákárhogy is iparkodik az ember a népnek megmagyarázni, hogy ezzel a vegetáriánus gourmand-al nem lehet a havast jól kihasználni, mert csak az apró zamatos füvet eszi, a szárosat pedig otthagyja, nem hiszi el, mert nem tudja megérteni.

Vannak havasok, ahol 3 darab juhra számítanak 1 kat. hold legelőt, de viszont egyes helyeken egy juhra 3 kat. hold terület is esik.

Leginkább a magyar és erdélyi raczka és a cigája faj járja, míg a merinói (birka) inkább a síkságon van elterjedve.

A gazdálkodás körülbelül a következő:

A bárányoktól elválasztott s május hóban a havasra felhajtott tejelő juhokat, melyek éjjel-nappal az Isten szabad ege alatt egyszerű kerítéssel ellátott karámban tanyásznak, augusztus hó közepéig napjában háromszor fejik. A juhgazdálkodás legelső szabálya a nép között az, hogy a reggeli és délelőtti fejés után a juhokat azonnal ki kell a legelőre hajtani, hogy mozogjon, ne fekhessen, mert állítólag a teje elapad. Sok helyen hallottam ezt, de nem tudom okát adni.

Augusztus közepén a nagy karámot, mely az esőzések következtében ezalatt sártengerrel lett körülveve, elhagyják s a havas gazdálkodási évad végeig 70—80 darabból álló kisebb csoportokra oszlanak avégből, hogy

az előhavasokat, erdőszeleket, cseprentéseket, ahol van az erdei legelőt is jobban kihasználhassák. Őszkor a havasról való lehajtás után a faluban lévő réteken, földeken legelnek.

A tejet a havasokon rendszerint összefejik s a részesedés a próba-fejésen megállapított mennyiség szerint történik.

A tejelési képességre befolyással bír az állatfaj, a legelő jósága, az időjárás, a kitelelés stb. Átlagban egy fejős juh után augusztus hó közepéig mintegy 24 liter tejet számitanak, melyből a gazdák ott a helyszínén oltó segélyével készítik a juhsajtot, illetőleg a turót. A maradék savóhoz kevés édes tejet adnak s abból nyerik felfőzés után az ordát. A tisztaságra csak annyiban ügyelhet, amennyiben a helyi körülmények megengedik, mert a pásztor még a nomád élet idejéből megmaradt szokás szerint a legegyszerűbb módon összetákoltt kunyhóban lakik s a sajt is ott készül.

A sajt és orda együttvéve mintegy 6—7 kiló súlyú és értéke körülbelül 4 korona. Az augusztus hó közepétől fejt tej értéke 1 korona. Összesen tehát 5 korona bevételt szolgáltat egy juh, a bárány és gypaju értéke nélkül, mely a téli és tavaszi eltartás által felemésztetik.

A fenti összegből a pásztor bérét s egyéb a havasgazdálkodásnál elmaradhatatlan apró kiadásokat, elszerencsétlenüléseket stb. leszámítva, 4 korona, illetőleg ennek az értéknek megfelelő tejtermék marad meg a gazdának mint évi tiszta bevétel, ha ez az áru negyed- vagy legfeljebb félértéke fejében pálinkával, dohány-nyal, esetleg egyéb élelmiszerrel, ruhaneművel már jó előre nem foglaltatott le. Sajnos, a felvidéki nép annyira rabja ennek a méregnek, hogy annak áldozza keresetének tekintélyes részét s a tehetősebb és józanéletű gazdákat kivéve, bizony a jövedelem legnagyobb része a korcsmáros zsebébe jut.

Természetesen még inkább megcsappan a jövedelem, ha a havas után bért kell fizetni, mely juhonként 25 fillértől 1 koronáig változik.

Havas gazdálkodás ökrökkel és tinókkal.

Czélja a marhanevelés, illetve nyári eltartás, esetleg hizlalás.

Rendes gazdálkodásnál az öreg ökrök a tinóktól el vannak különítve s abban az esetben, ha az ökrök az őszi vásárkor eladatni szándékoltnak, hetenként — mintegy 4—5 héten át — kétszer-háromszor korpás sót kapnak, később aztán egy kevés árpadarát, amit kukoriczadarával is szoktak javítani.

Ha a gazda jól akarja az állatokat tartani, akkor minden darab marhára 3—5 hold legelőt kell számítani, s ebben az esetben remélheti, hogy egy marha a havas legeltetés tartama alatt nagy átlagban 20—30 koronát javul.

Ha ebből az összegből a tényleg felmerült kiadásokat, mely igen nagy határok között mozoghat, a pásztorbért stb. levonjuk, úgy bizony azt látjuk, hogy a haszon nem nagy.

Leginkább a darvas-faj van elterjedve, mely kiűnő igavonó anyagot szolgáltat.

Havas gazdálkodás tehennel.

Ez a gazdálkodási mód van még a legkevésbé gyakorlatban az országban, valószínűleg azért, mert a legtöbb munkát és pénzbefektetést igényli. Pedig ahol csak némi gondot fordítanak rá, mindmennyi havas gazdálkodás között a legtöbb hasznot adja.

Máramaros-vármegyében a kincstári szegődvényes erdőmunkások a falvak közelében lévő havason elég kedvező eredménnyel gyakorolják. Itt találkozunk már istállókkal, ahol a marha rossz időben és éjjel meghúzza magát.

A teheneket kétszer fejik, reggel és este s amennyiben egyik-másik tehennek a havason ellett borja van, az a tej egynegyed részét kapja.

Egy tehen 15 nap alatt átlag 60 liter savanyu tejet s egy kiló vajat szolgáltat.

A fejést nők végezik, kiknek bére egy tehén után 2 kor. 40 fillér készpénz, azonkívül liszt, kenyér és só. Az őrzésre pásztort fogadnak 100 kor. bérért.

A trágyát az istálló mellé kihányják, ahonnet az eső vagy a közeli patak elmossa. Bizony igen sok értékes trágyaanyag megy így veszendőbe.

A havas gazdálkodás terményei a piacra nem igen jutnak, mert az a háztartásban elfogy, lévén a munkás a családi tűzhelytől egész héten át távol s így ugyszólván külön háztartást visz.

Tehenekkel való havas gazdálkodást abból a célból, hogy a tejtermékek nagyban értékesíttessenek, részéről csak egyet ismerek az országban s ez Máramaros-vármegyében a kincstári »*Opressa*« nevű havason van, ahol a havas bérlője 180 tehén tejéből készít svájczai módon kitűnő sajtot és vaját; azonkívül hizlal 25—30 drb sertést.

Havas gazdálkodás juhok és szarvasmarhával (tehenekkel is) közösen.

A legelőt először a fejős juh járja s ezért 6—8 nappal előbb hajtják fel a havasra. A juhok és tehenek külön stinákban vannak elhelyezve.

Czélja, a már előbb tárgyalt tejpgazdálkodás és állattenyésztés, illetve nevelés.

A legeltetési bér 1 darab szarvasmarha, vagy 10 darab juh után 4 és 7 korona között változik.

* * *

Az itt előadottakból látjuk tehát, hogy havas gazdálkodásunk jövedelme kevés kivétellel igen csekély.

De ha még oly csekély is, a nép reá van utalva, azt gyakorolja, mert az állatnevelés és fentartás céljából nem nélkülözheti s mert legalább nyáron át a tejet, vaját és turót — bár drágán — szolgáltatja s mert ruházatának egy része kikerül, — itt-ott egy kis hus is jut a kamrába — no meg az eladott állat árából talán még az adóba is jut valami. És valljuk be, hogy

a hiuság is közreműködik, mert nem lenne tekintélye a faluban, ha a havasra járó »jószága« nem volna.

A régi routine tehát még mindig diadalmaskodik, mert a nép az ujnak nem barátja.

A havas karbantartással nem sokat törődnek, a köveket csak akkor takarítják el, ha utban vannak, a hangyazsombékokat a pásztor szereti, mert kényelmesen lehet rajta pihenni.

Elhatározzák ugyan minden évben, hogy az utakat javítani kell, ki is mennek a helyszínére s ott megállapítják, hogy ez meg ez az út rossz, tehát kimondják határozatilag, hogy »járjon a másik úton a marha«. Legfeljebb a széldöntött törzseket takarítják el az utból. Az utak melletti kátyúkba hánynak ugyan galyat s azt némileg be is földelik, de a legközelebbi eső alkalmával a víz feltorlódván, most már annál nagyobb erővel zuhan alá, kimosván még mélyebben az árkot.

A havas-épitmények a lehető legegyszerűbbek, különösen ott, ahol tejgazdálkodás nincs. Sok száz legelőn és havason megfordultam az országban, de sehol sem láttam azoknak trágyázását, sehol sem láttam azt, hogy a havason legelő jószágnak széna gyűjtetett volna.

A havasok napról-napra rosszabbodnak s ezzel az állatok is, mert a mesterséges takarmánytermelésre gond nem fordítatik. A marhatenyésztésnek hátrányára szolgál az a körülmény is, hogy a rétek igen egyenlőtlenül vannak elosztva, helyenként bőségben, másutt csak a vizenyős helyeken s a nedves oldalakon. Ezeknek a kezeléséhez is igen sok szó fér.

A marhalétszám sok arra, hogy télen át eltarthassa, és igavonó marha híján kevés arra, hogy a földeket kellően megművelje s megtrágyázza.

Ilyenek a viszonyok nálunk, de vajjon ilyenek-e az állapotok másutt is? Ekként folyik-e a gazdálkodás a külföldön is?

A következőkben elvezetem a szives olvasót néhány más nemzet gazdálkodásához!

Kezdem mindjárt szomszédainkkal, *Ausztriával*.

Közvetlenül a mi kárpáti havasainkhoz csatlakoz-

nak s azoknak az északi tenger vízmedenczéje felé folytatását képezik, *Halics* havasi legelői, melyeknek tulajdonságai, növény-tenyészte teljesen megegyezik a mieinkkel.

Ezekkel a havasokkal gyorsan végezhetek, mert a gazdálkodás még rosszabb, még kezdetlegesebb mint a mienk. A havas karbantartására, javítására, gondozására épenséggel semmit sem fordítanak s így azok teljesen el vannak hanyagolva.

Napokig bolyongtam a galicziai és bukovinai havasokon áfonya, hanga, éger s henyefenyő között, mig valamirevaló fűtermésre találtam. A tejgazdálkodás hasonlóképp a legkezdetlegesebb s a pénzügyi eredmény még rosszabb, mert a marhaállomány silány. Nagyon sok havas vállalkozók kezében van, a kik ezt saját hasznukra s az európai műveltségnek igen alacsony fokán álló ottani hegyi lakosok kárára, minél jobban kihasználják. A tejtermékek ugyanazok, mint minálunk, mert hiszen részben ugyanazon eredetű nép lakja, mint a mi észak-keleti vármegyéinket. Juh, ökör és tehén legel a havasokon. Itt nincs mit tanulnunk.

Valamivel kedvezőbbek a viszonyok *Alsó-Ausztriában*.

A terepviszonyok sajátossága következtében a havasgazdálkodás nem fejlődött ki nagy mérvben, mert ahol csak lehet, ott réteket alakítanak. A havasi legelők is csak azért nem rétek, mert a rövid tenyészidő következtében a fűnövény gyenge, a szárítás sok vesződéssel s a széna hazaszállítása nagy költséggel jár. Erdő, kevés kivétellel, csakis a legmeredekebb és köves oldalokon található; szántókat 15—20°-os; réteket 20—30°-os lejtőkön láthatni, a melyeket fekvésük szerint évenként 1—2, sőt 3-szor is kaszálják; az elő-havasok rétjeit azonban csak minden második évben.

A szénacsinálás itt épen olyan vigan és mulatozás között folyik mint a bortermő vidéken a szüret. Kivonul az egész falu népe, csak az öregje marad otthon. A faluhoz közelebb fekvő rétekről a szénát hazaszállítják, a messzebb fekvők termését ott a helyszínen etetik fel. A rétek tiszta hozama holdanként 10—20 métermázsza széna 40—120 korona értékben.

A havasgazdálkodáshoz nemcsak a havasi legelők, hanem a szomszédos erdők is bevonatnak, ahol a marha a legeltetési évad kezdetén legel s ezek az erdei legelők kat. holdanként 5—30 korona hasznot hajtanak.

A közlegelők itt is el vannak hanyagolva; a legeltethető marha létszáma megállapítva nincs. A kisebb havasok magántulajdont képeznek s a birtokosok által külön használtatnak. A nagyobb havasok, községek, közbirtokosságok, nagyobb uradalmak tulajdonában s részben saját kezelésben vannak, részben bérbe adatnak.

A havasok berendezése, a tejgazdálkodás, a tejtermék épen olyan, mint Tyrol némely vidékén, melyet alább fogok ismertetni.

A gazdasági eredmény igen különböző.

A juhokkal és ökrökkel való havasgazdálkodásra vonatkozólag nincsenek megbízható adataim; Neuberg melletti »Lachalm« nevű havason egy tehén a nyári évad alatt átlag 14—16 korona tiszta hasznot ad.

A *felső-ausztriai és salzburgi* havasgazdálkodás egy-máshoz igen hasonlít.

A havasok Pinzgau és Pongau völgyek vidékén, illetőleg a Salzkammergutban terülnek el s többnyire magántulajdont képeznek. Talajszerkezetük következtében mocsarasak és mindenféle bokorral be vannak növe. Tulajdonképen nem lehet megkülönböztetni, hol végződik az erdő és hol kezdődik a havasi legelő.

A havasi tejgazdaságra nem sok gondot fordítanak; a termék főleg házi szükségletük fedezésére szolgál. Sovány sajtot készítenek, melynek kiválasztásához savóba áztatott borjuggyomrot használnak.

Inkább a marhatenyésztés, nevezetesen az ökrök és lovak nevelésére fordítanak több gondot s ennek az a magyarázata, hogy a havasok posványosok lévén, savanyu füvet teremnek, mely tehénnek nem, de lónak és ökörnek jó táplálék. A mezőgazdaságnak egy különös módja van itt elterjedve, az ugynevezett »*Egartenwirtschaft*«. A föld az első évben búzát, a másodikban rozsot terem, míg a 3-ik és 4-ik évben annak fűtermését használják fel. Véleményem szerint ez ilyen módon, amint itt van gyakorlatban, nem okszerű gazdál-

kodás. Helyén lenne, ha kalászos és gumós növények váltakozva természetnének s a terület rendesen meg is trágyáztatnék.

A tarka tehénnek barna, vörös, fehérfoltos pinzgauai faja van itt elterjedve, mely igen jó tejelő és zsiros tejet ad. Van azonkívül igen sok nagyfajtájú kecske, melyek naponként 4 liter tejet is adnak.

A rétgazdálkodás azonban belterjesnek mondható.

A *karinthiai* havasok régi földesuri családok, közbirtokosságok és kisebb parasztbirtokosok tulajdonában vannak s helyrajzi fekvésüket tekintve, két csoportra oszthatók: a Dráva folyótól északra és délre fekvő havasokra.

Mindenféle állatnem képviselve van ugyan a havasokon, de ott, ahol mezőgazdaság a lakosok foglalkozása, különösen ökrök és növendéktinók vannak; míg ahol szántóföldek nincsenek, hanem a meglévő kevés terület mint rét műveltetik, ott tehenek és juhok legelnek a havasokon.

A birtokosok saját havasaikra, amint az időjárás megengedi, mindjárt kihajtják marháikat, míg a bérbe adott, illetőleg bérben birt havasokra a felhajtás június hó 15-én, a lehajtás szeptember 15-én történik. A legelő-díj 4—10 korona között változik. A nagyobb havasokon felfogadott pásztorok őrzik a marhát, míg a kisebb havasokon a marha őrizet nélkül szabadon legel.

A kisebb birtokosok külön gazdálkodnak, mert a tejszövetkezetek iránt a nép bizalmatlan, ennek következtében a tejgazdaság különösen a Dráva északi részén kezdetleges. Egy tehenre a havas minősége szerint 3—8 hold legelő esik s mégis csak 3 liter tejet lehet átlag egy napra számítani, mely saját szükségletük fedezésére szolgál.

A Dráva déli oldalán azonban vannak tejszövetkezetek, a hol kedvezőbb az eredmény és a gazdák a tejet literenként 8—15 fillérrel értékesítik.

Készítenek olasz módon zsiros sajtot, továbbá vajat és túrót.

A havastrágyázással a kisebb birtokosok nem törődnek, hanem a havason gyűjtött trágyát a közeli rétekre

hordják le; ahol az mesterséges vagy természetes kivágásokban, illetve mélyedésekben vízzel kevertetik s e híg keverék árkokban szétvezetetik. Ahol a terepviszonyok kedvezők ott a vizet is felhasználják a trágyázásra, de igen óvatosak, mert tudják, hogy a nagyon hideg víz kártékonyan hat a fűre s így az öntözés előtt a vizet kisebb-nagyobb tavakba vezetik, ahol az az öntözés előtt a nap melegének ki van téve.

A réteket gondosan művelik s az előhavasokon termelt szénát a faluba szállítják.

Bár tisztogatják, úgy-ahogy, a havasokat, de bizony azoknak területe a gyakori kőomlások, az éger és henyefenyő elhatalmasodása következtében folyton kisebbedik. A havason lévő facsoportokat s a közeli, rendszeren a meredekebb hegyoldalakat elfoglaló erdőt, bár legeltetik ugyan, de ápolásban részesítik, mert védi a legelő-állatot a hőség, a hideg, a zivatar ellen s mert innét faizanak.

Mielőtt a havasgazdálkodás valódi hazájába kalauzolni a szives olvasót, elmondok még egyet-mást *Tirol és Vorarlberg* havasgazdálkodásáról. A *tirol*i havasi legelők zöme tulajdonkép nem egyéb, mint legeltetett erdőterület. Minthogy az ország gazdasági viszonyai fejletlenek s mert ipara kevés, a Lechthal, Ober-Unter-Innthal, Pusterthal, Eisackthal és Etschthal vidéken gyakorolt havasgazdálkodás is kezdetleges.

A havasok magánbirtokosok, közbirtokosságok, községek, egyházi személyek s az állam birtokában 600—3000 méter tengerszin feletti magasságban többnyire igen meredek s kősziklák által megszaggatott hegyoldalokon és csapadéokban bővelkedő vidéken terülnek el.

A közös tulajdont képező havasok takarítását közmunkával végezik, azért gyarló is az eredmény. A havastrágyázásra vonatkozó gyakorlati ismereteket itt ugyan hiába keressük, de annál jobb karban vannak a havasra vezető utak, melyek egynémelyike ki is van kövezve s a veszélyes, meredek helyek száraz kőfállal határolva. A legtöbb havas legeltetése rendszertelen, de a Tannheimerthalban, ahol a legtöbb jó havas van, a havas csapásokra van osztva s minden csapásnál egy-

egy havasi tanya van. Mivel a havasok karbantartásával keveset törődnek, azok évről-évre silányabbak lesznek s a legeltetéstől elvonatnak azért is, mert vadászati célokra megvásároltatnak. Az állatnemek szerint megkülönböztetnek juh-, tehén- vagy meddőállat-havasokat. A legeltetés májusban kezdődik s átlag 100 napon át tart.

A havasra felhajtható marhalétszám a legtöbb esetben nem tartatik be, s így van eset, hogy a havason háromszor annyi a marha, mint volt télen át a faluban.

A havasokon kisebb-nagyobb területeket kaszálónak használnak s a szénát ott a helyszínén etetik fel, vagy leviszik a faluba.

Egy szarvasmarhára átlag 4—4¹/₂ hektár legelőterület esik. A legeltetési bér a havas jósága szerint változik és pedig:

tehénért	6—28 kor.
meddő állatért	2—16 »
juhért	0,5—2 ¹ / ₂ » fizettetik.

Tejszövetkezetek még nem igen hódítottak tért, mert a köznép a műveltségnek alacsony fokán van és helyenként babonás is. Így például sokan hiszik, hogy a keserű és rossz tej meg van boszorkányozva s az nem a rossz füvek és piszkos tejedények következménye. A havasi tejgazdálkodásnál rendszeren félkövér, vagy sovány sajtot és vaját készítenek, átlagban 100 liter tejből 10 kiló sajtot s 1,4 kiló vaját nyernek. A savót a sertések kapják, melyek átlag 30—40 koronával javulnak.

Kisebb gazdák magok használják fel a tejtermékeket s akkor a tehéntejhez kecsketejet is hozzá kevernek, a vaját pedig megsózva teszik el télire.

A Tannheimerthalban készül a híres Limburgi és Schwarzenbergi sajt és az Ampezzó völgyében olasz módon a juh- és kecsketejből a »Formagii pecorini«.

A Pusterthalban és Eisackthalban igen sok havas mocsaras s így az savanyu fűvet terem, ennél fogva ott a marhatenyésztés van gyakorlatban.

A havasi istállók fából vagy kőből vannak, tágasak

s padlóval borítvák. Ahol lehet, alomnak mohát, gallyat és etetésre hasznavehetetlen fűvet használnak.

A nagyobb uradalmak havasgazdálkodásánál férfsajtost is alkalmazva, akinek nyári bére . 120 kor.
a sajtost legényé . . . . . 80 »
és a nőcselédké . . . . . 50 »
és a teljes ellátás. A pásztorok átlag 150 koronát kapnak és egy tehenre legeltetési jogot.

Azon oknál fogva, mert a havasok nagyon meredek, szakadékosok s a kőomlások gyakoriak, s így az elszerencsétlenülések nem ritkák, a gazdaságilag fejlettebb vidéken a kölcsönös állatbiztosítás akként van gyakorlatban, hogy az elszerencsétlenül, esetleg elhullott állat értéke, levonva ebből, az állat húsból és bőréből esetleg befolyt összeget, az ugyanazon a havason legelő állatokra megosztatik s ezeknek gazdáik által a kárvallottaknak megtérítetik.

Vorarlbergben már sokkal egészségesebbek a gazdasági viszonyok, bár nyugoli szomszédaiktól még jóval elmaradtak. Az előhavasok magánbirtokosok tulajdonában vannak, míg a közép- és felsőhavasok közbirtokosoké.

A havasgazdálkodásnak előnyére szolgál, hogy a vidék ipara igen fejlett s a tartomány fekvésénél fogva a marhakereskedésre igen kedvező. A tejszövetkezetek jó eredményt mutatnak fel, mert egy liter tejet 12—18 fillér haszonnal értékesítenek.

Általában a barna faj, közte a borzderes, van elterjedve, mely évenként 1600, 1700 liter tejet ad. Száz liter tejből 5—6 kiló sajtot, 1,5—2 kiló vaját nyernek. Az állatbiztosítás csaknem általános s Feldkirchen városban kölcsönös állatbiztosító-társaság van, ahol marhavészre, betegségekre és elszerencsétlenülésekre fogadnak el biztosítást.

Átlépve a Rajnát s ezzel a vorarlbergi határt, elérkeztünk *Svájcba* a havasgazdálkodás ősi hazájába.

Fáradjunk fel néhány havasra s szemléljük meg annak gazdaságát. Jó ideig a völgyek mentén haladunk felfelé, később elhagyjuk a zúgó patakot s hegygerincekről élvezzük a szép kilátást. Gyönyörködünk azokban a kopárság okozta homályos szürke és bizonytalan

kék színü körvonalakban, melyeknek oly remek háttere a felhős ég pompás színárnyalata. Minél magasabban haladunk, annál inkább érezzük azt a varázs fluidumot, mely ereinkben áradoz s nem enged pihe- nést, folyton ösztökélve előre!

Mily különösen kellemes érzés az, mely itt a magasban az idealismus iránt fogékony szemlélőt megszállja, ha visszaemlékezik, hogy rövid idővel, talán még ugyanazon nap, délszaki növények diszitette, pompás kertekben járkált, bámulva a fashionabel világ pazar öltözékeit s a hol hitetlenség, kaczerkodás, politikai szédelgés és a szakács-művészet legraffináltabb módon kieszelt eledele az, a melynek a divat emberei hódolnak, s ide fenn, a hol idyllikus az élet, a bibliai egyszerűségü nép, mely a legkezdetlegesebb építményekben, romlatlan kedély, erkölcs és vallásosság mellett egyedüli élvezetnek a sikerdús munkát találja. — Ezekben a régiókban megszünik a hitvány egoismus, mert még a legelő nyáját is az altruismus szelleme járja át. A kutya a pásztornak minden szavát, mozdulatát megérti, a kakas a kunyhóban kukorikol s a tyúk az átalvetőben tojik. — Itt nem részesülnek különös protekcióban a race-ok, a rokon összeköttetés nem jogczim a jobb legelőre, mint az a tenger színéhez közelebb fekvő helyeken a jobb falathoz.

Ebből az országból indult ki a havasgazdálkodás a szélrózsa minden irányába s a hol követőkre talált, ott jólétet is teremtett, mert nemcsak a havasi legelők kihasználását, de a rét művelést is a lehető legnagyobb tökélyre fejlesztette s ezzel megvetette az alapját az okszerű marhatenyésztésnek.

A mezőgazdasági művelés czéljából okvetetlenül szükséges szántóföldek kivételével, a völgyek s a hegyoldalak fűtermésre képes területei mind rétnek műveltetnek. Összefüggő nagy kiterjedésü erdőket alig látni, de ha vannak is összefüggő nagyobb erdők, azokban számtalan kisebb-nagyobb erdőtanya van, körülvéve gondosan kezelt rétek által. Vannak völgyek, a hol a rétek szinte a végtelenségbe huzódva, táblás, rendszeres

beosztásukkal s haragos-zöld színükkel kifárasztják a néző szemét.

A patakok rendszeresen szabályozva ipari és gazdasági célokra vannak felhasználva. A hol a gyümölcs megterem, ott gyümölcsfák is tenyésztetnek elszórtan a réteken. Mondanom sem kell, hogy a trágyázás a lehető legtökéletesebb. Ez nemcsak meglátszik, de meg is érzik, mert ha a levegő páratelt, akkor az a bizonyos tehénistálló-szag üti meg az ember orrát a réteken, sőt a nyaraló-telepen is. A falvakhoz közel tulajdonképeni legelők csekély kiterjedésben találhatók. A magasabban fekvő hegygerinczeket s ezek lejtőit elfoglaló havasi legelőket három osztályba sorozzák:

Az első osztályba tartoznak a 600—1200 méter tengerszin feletti magasságban elterülő *előhavasok*.

A második osztályba 1200—2000 m. közötti *középvavasok* s harmadik osztályba a 2000 méteren felüli s az összes havasoknak csak 3°/_o-át kitevő *felső havasok* tartoznak.

A csapadéokban gazdag tenyészidő 80—120 napra tehető. A havasokat a legváltozatosabb alakzatok mellett mész és egyéb ősközetek, de conglomerát is alkotja. Vannak községi, vagy közös, magán, állami, egyházi, testületi és alapítványi havasok. Az elő- és középvavasokon rendszeren szarvasmarha legel s a legelő marha minősége szerint vannak *tehén-havasok* (Sennalpen) és *meddő állat-havasok* (Galtalpen), míg a felső havasokon a juhok és kecskék legelnek.

Általános szabály, hogy csak azt az állatot szabad a közös havasokon legeltetni, mely a faluban telet, minthogy ezeket a *községi közös havasokat tulajdonképen a mezőgazdasági birtokok, illetve rétek kiegészítő részének tekintik.*

Májusban vagy június első felében az előhavasok kerülnek legeltetésre s ha ezek lelegeltettek, megy a marha a rövidebb szárú leveles füvet termő közép-havasokra.

A havasokhoz közel fekvő kisebb-nagyobb réteken a fű kaszáltatik, mivelhogy az itt gyűjtött széna szolgál eledelül a havasokon zord időjárás esetén és

bizonyos oknál fogva az istállókban maradni kénytelen állatoknak. Mert bizony különösen szeszélyes ám itt az időjárás. Nappal hőség, örvendünk a nap leszálltának, már csak azért is, hogy a havasok délibábját, az »Alpenglühen«-t bámulhassuk; az est hűvös, hirtelen hideg szél kerekedik, mely a hálószoza hajszálfinom-ságu nyílásain is besivit; az ég beborul. Reggelre a meddig csak a szem ellát télies a tájkép. Ily körülmények között a marhának néha 1—2 napig is az istállóban kell maradni.

A havasok rendszeren két csapásra (Schlag) osztatnak s július hó közepéig az alsó, azután augusztus hó közepéig a felső részt legeltetik, mely után a marha ismét az alsó csapásra jön le.

A felső havasokat a juh- és kecskenyáj járja. Messziről nézve e szürke havasokat, az ember alig lát mást, mint kopárságot, sziklatömböket és szakadékokat; csakis közélről lehet észrevenni a zöld oázisokat, melyek jó legelőt szolgáltatnak. Viszonylag igen intelligens fiu a kecskepásztor, aki rendkívüli ügyességgel vezeti sziklán, szakadékon át a nyáját s ha egy pajkos kecskegida eltéved, hajmeresztő bátorsággal közelíti azt meg és tereli a helyes utra. Az est leszálltával meghuzódik egy lehetőleg szélcsendes helyen s árpakenyérrel s kecsketejjel, melyet edény hiányában közvetlenül a szájába fejt, napokig elbolyong, mig tanyához ér.

A havaslisztítás a lavinamenetek vagy esőzések következtében a havas felső részéről lemállott kövek eltakarításából, a haszontalan cserjék és bokrok kiirtásából áll. A kövekkel a havason a gödröket töltik ki és részben a mélyebben fekvő rétbirtokok elhatárolására használják. Gondot fordítanak a mérges és egyéb rossz füvek, mint lapu, havasi sóska stb. kiirtására is, mert ezek a tejre káros hatással vannak. És ebből a szempontból ott, ahol nagy területeket ellep a havasi rózsa, az sem részesül kíméletben. Kivételben részesülnek azonban a csoportokban s elszórtan álló fák, melyek a nap heve és szél ellen védik az állatot. A mocsaras helyeket nyílt árkokkal vagy pedig kövekkel és fasinakkal kirakott s lapos kövekkel befödött s aztán beföldelt

árkokkal csapolják le. Az öntözésre a forrásvizet használják, mert a hóvizet károsnak tartják s az öntözésre különösen ott fektetnek súlyt, ahol mészke az altalaj.

Kifogás alá esnek azonban a havasra vezető utak, melyekkel egyes vidékeken nem sokat törődnek.

Minthogy a házi kezelést, illetőleg minden kanton egymástól függetlenül intézkedik s abba a szövetség-tanácsnak beleszólása nincs, ennél fogva a havasgazdálkodási viszonyok különfélék. Az idevonatkozó törvények rendszeren bennfoglaltatnak a kantoni erdő-mezőgazdasági- és egészségügyi törvényekben. De vannak külön szabályrendeletek is.

Igy *Glarus* kanton már az 50-es években bocsájtott ki szabályrendeletet, melyet 1861. évben az »Alpengesetz«-el módosított, ennek főbb intézkedései, Dr. Wilckens »Die Alpenwirtschaft« czimű műve szerint a következők:

»Mégköveteltetik, hogy minden havasnak urbariuma legyen, mely megállapítja a havasra hajtható marha létszámát. A havas-urbariumok 20 évenként megújítandók. Amennyiben a havas közbirtokossági, megállapítandó a részesedési arány. A havas használatában bekövetkező változások bejelentendők a felügyelő-bizottságnak. A tulajdonosok kötelesek minden 10 »stoss« után 2 napot tisztogatni. A tehénhavasokról füvet, szénát vagy trágyát lehordani tilos. Bár a felhajtás tetszés szerinti időben történhet, de kivétel nélkül minden havasról legkésőbb október hó 11-én minden marhát le kell hajtani. Községenként két havas-őr állítandó fel.« És végre megállapítja azokat a büntetéseket, melyekkel a törvény be nem tartása esetén az ellene vétők sújtatnak.

St.-Gallen kanton, melynek urbarium helyett »Alpbuch«-ja van, 1873-ban bocsájtott ki szabályrendeletet a havasgazdálkodás érdekében, melynek rendelkezése alá tartoznak a községek, a községeknek magánosokkal közös, nyilvános szövetkezetek és testületek tulajdonában lévő havasok. A rendelet előírja, hogy a havas-tulajdonosok kötelesek e törvény életbelépésétől számított 6 év alatt a havasra hajtandó összes állatok

számára istállókról gondoskodni és egyszersmind kötelezi a tulajdonosokat, hogy ivóvizről, őrzésről, a termőtalaj ápolásáról, továbbá a havassal határos erdőknek fentartásáról gondoskodjanak.

A havast rendszeren trágyalével vagy híg trágyával trágyázzák. Az összeálló istállótrágyát is felhasználják részint szétterítve, részint akként, hogy kis kupaczkba rakják s azt az eső, a hóviz mossa szét. A kopasz területeket vasgereblyével felvágják s fűmaggal bevetik. A pásztorok nem fejszével, sem fegyverrel nem járnak, mert ragadozó vadaktól nincs mit tartani, hanem gereblye van a kezökben, avégből, hogy a legelő marha által elhullatott trágyát azonnal szétterítsék.

A havasok értéke, azok minősége, talajszerkezete, valamint fekvése szerint változik. A területre való tekintet nélkül az érték attól függ, mennyi marhát képes eltartani. Nagy átlagban egy »stoss«-ra 1,8 hektár esik; egy stoss vagyis 1 tehén egyenértékű 6 juh vagy 6 kecskével vagy 2 sertéssel; s 3 tehén 1 lóval.

Svájcz legjobb és legértékesebb havasai Freiburg kanton Greyerz kerületében fekvő Vuadens község határában vannak, melyek közül Gottung havas minden »stoss« után 133 francot, Colombettes havas 86 francot és Gippela havas 83 francot jövedelmez.

Svájcz összes havasainak száma 2200 és kiterjedésük az erdő és terméketlen területet leszámítva, 1,108.000 hektár, melyek mintegy 80 millió franc értéket képviselnek. A havasgazdálkodásnak célja a tejtermékek, különösen a világhírű sajt és részben a vaj előállítása, valamint a marhatenyésztés. Általában véve zsiros sajtot készítenek. A sajtmesterhez (Senn) a marhalétszám szerint férfisegédek vannak beosztva, de némely havason nők végezik a munkálatot, míg a pásztorok mindig férfiak.

Az istállók és sajt kamrák rendszeren egy fődél alatt vagy akként készülnek, hogy azokban 2—3 gazda marhái helyeztetnek el s így az épületek egy havason számosak, vagy pedig az összes marha részére 1 vagy 2 nagyobb építmény készül. Ez utóbbi gyakoribb. Az építkezés, ha lehetséges, akként történik, hogy a sajt-

kamra sziklatövébe jusson és hogy a kamrán a folyóvizet át lehessen vezetni, hogy ezáltal ott mindig friss levegő legyen. A tehének azonban jó időjárás esetén mindig a szabadban tartózkodnak és hálnak is, csak a fejskor, mely napjában kétszer van, reggel és este, és rossz időjárás esetén hajtatnak be az istállóba.

A reggeli tejből mindjárt fejés után oltó segélyével készítik a sajtot; az estéi tej másnap reggelig áll, amidőn lefölözik és a fölöt reggeli tejjel elegyítik. Egy tehén nagy átlagban 6—7 liter tejet ad naponként s tejből egy legeltetési évad alatt 130—150 kiló sajtot lehet készíteni, melynek kilója 1 fr. 80 c.—2 frccal értékesítve, a tiszta haszon 60—70 franc között változik. A tejhulladékokat és a savót korpával keverve a sertések kapják, melyek különben a nedves s gumós növényeket tartalmazó legelőt járják.

A sajtkészítés módja, a préselés, a szárítás, a használt eszköz bizony igen-igen sokféle, ezzel jelen alkalommal nem foglalkozom.

A havasgazdálkodási ismeretek terjesztésére az újabb időben ugy a kantonok, mint a szövetségtanács gondot fordít s evégből Thun városban tejevizsgáló-állomás van, melynek célja e téren a tudományos kutatás, továbbá sajtmestereket képezni s a tejtermékek és használt szerszámok állandó kiállítását fentartani.

A különféle trágyanemek hatásának tanulmányozására kísérleti állomások vannak s a megfigyelés kiterjed a hamuval, gipszszel, márgával, komposzttal szilárd istállótrágyával és trágyalével trágyázott területeken, a fű növekvésére és az időjárásnak a fű növekvésére való befolyására.

A havasgazdálkodási egyesületek idevonatkozólag utasítással látják el a megfigyelőket.

A »Statistik des Waarenverkehrs der Schweiz mit dem Auslande« szerint:

a) a **sajtkivitel** Svájczból az 1895-ik évben 224.802 métermázsa volt 37,696.359 franc értékben; az 1896. évben 238.591 métermázsa 38,727.924 franc értékben.

b) a vajkivitel:

az 1895. évben	1948 métermázsa	581.143 franc
az 1896. »	1746 »	510.111 franc

értékben.

Hogy ezenkívül az országhatáron belül a lakosság és az a rengeteg utazó, aki ott megfordul, mennyit fogyaszt, arra nézve, sajnos, nem találtam adatokat

A havasgazdálkodás másik főcélja a marhatenyésztés, helyesebben a tenyészállatok nevelése, különösen az országhatáron kívül való eladás céljából. Az eredmény bámulatos. Alig van európai állam, melybe nem exportálnának svájci szarvasmarhát, fizettetvén egy tehénért 4—600 koronát, tenyészbirkáért 600—1000 koronát, sőt többet is.

Az állatnevelés vidékenként igen jól fizet, elannyira, hogy itt-ott a tejgazdálkodást kezdik elhanyagolni. A barna és világhírű tarkafaju szarvasmarha van elterjedve, melyek a viszonyoknak minden tekintetben megfelelnek.

Be kell ismerni, hogy bizony daczára a mostoha terepviszonyoknak szép, belterjes gazdálkodás van ebben az »idegenek országában«, mert a nép munkához szokott elannyira, hogy például Bern kantonban a nők is rendszeren kaszálnak. Mindenki iparkodik gyarapítani a saját vagyonát és tiszteletben tartja a másét.

Igy van ez itt, a hol a törvény, a becsület és az igazság uralkodik.

A svájci havasgazdálkodással kapcsolatban emlékezem meg az *algäui* havasgazdálkodásról.

Igy nevezik ugyanis azt a vidéket, mely Bajorország délnyugati csucsában a Svábföldön az Iller folyó által ketté osztva, délen a Lech folyó és a bregenzi erdő által határoltatik.

Körülbelül ugyanazok a viszonyok vannak itt, mint Svájcban. Sőt talán a vidék zordabb, mert az északi szelek ellen nincs védve, de másrészt — a mi a gazdálkodás előnyére van — a havasok kevésbé meredekek. Némileg hasonlítanak a mi havasainkhoz. A havasok többnyire községi tulajdont képeznek s közös gazdálkodás mellett a tej egy vállalkozónak szerződési-

leg eladatik, a ki felügyelet mellett készíti a rendesen félkövér sajtot és a vaját. A sajt jóságára kiváló gondot fordítanak s azért a fejéskor a tőgy minden csecskének tejét külön megizlelik s ha sós, keserű, akkor azt külön fejik, ugyszintén, ha teje kék.

Nagy átlagban 100 kiló tej 10 kiló kövér sajtot, vagy 9 kiló félkövér sajtot s 2 kiló vaját szolgáltat.

A félkövér sajtnak a kövérrrel szemben azért adnak előnyt, mert az előbbi nincs az erjedésnek annyira kitéve s így kevesebb a koczkázat.

Az algäui szarvasmarha a barna fajhoz tartozik s a tehenek napjában mintegy 6 liter tejet adnak. Az állatok kitünő ápolásban részesülnek, hetenként többször megmosatnak s szakértelemmel megvizsgáltatnak. Az állatbiztosítás nemcsak baleset, de járványos betegségek ellen is gyakorlatban van.

A rétművelés hasonlóképen igen gondos.

Azért emlékeztem meg különösen erről a vidékről, mert innét hazánkba igen sok tenyész-állat hozatott be, melyek különösen az ország észak-keleti részében igen jól beváltak.

Végül még csak azt jegyzem meg, hogy a sajt-készítés és marhatenyésztésnek elméleti és gyakorlati oktatása céljából külön tanfolyamok tartatnak.

Idáig jövet azt tapasztaltuk, hogy minél inkább haladtunk nyugat felé, annál jobb havasgazdálkodással és tökéletesebb rétműveléssel találkoztunk, ebből tehát azt lehetne következtetni, hogy nyugatra tovább haladva, a gazdálkodások még tökéletesebbek.

Hát bizony ezt a havasgazdálkodásra vonatkozólag szabályként felállítani nem lehet, sőt még azt sem mondhatjuk, hogy a tengerszin feletti magasságot tekintve, minél inkább emelkedünk, annál jobb a gazdálkodás. A jó gazdálkodás okát másban kell keresnünk.

A svájczii havasgazdálkodásnál semmi esetre sem jobb a *franciaországi* havasgazdálkodás, de mert bizonyos dolgok igen tanulságosak, ennél fogva röviden ezzel is foglalkozom.

Itt vagyunk tehát Európa legtermékenyebb földjén.
Az ország legnagyobb és legszebb havasi legelői

a páratlan szépségű Léman tavától délre az olaszországi határ mentén fekvő Haute-Savoie, Savoie, Isère, Hautes-Alpes, Basses-Alpes és Alpes-Maritimes departementokban 600—3200 m. tengerszín feletti magasságban vannak s használatuk szerint felosztanak tavaszi és őszi, valamint nyári legelőkre. Az elsők nincsenek ugyan jó karban, mert a korai legeltetés következtében a talajt az eső kimarja és azok gondozásához is sok szó fér.

A nyári legelők, különösen Savoie departementban jó karban vannak s azok kezelése szabályrendeletileg meg is van állapítva. Ezekben a szabályrendeletekben a szegényebb gazdák érdekei megvannak védve s üdvös intézkedések foglaltatnak a havasra felhajtható állatnemeknek mikénti elosztására és azok számának megállapítására vonatkozólag, valamint a havasmunkálatokra is. Mindenkor, de főleg a legeltetési díjak megállapításánál különösen kifejezésre jut az a körülmény, vajjon az állat a faluban telelt-e, mert ha nem, akkor ezekért az állatokért sokkal több, néha nyolczszor annyi fizetendő, mint a mennyi a falubeli jószágra esik. A legeltetési kihágások után befolyt pénzbüntetések $\frac{1}{3}$ -a a mezőőré! A talajjavítási munkálatokat illetőleg, a legelő szabályozására vonatkozó 1882. évi április 4-iki törvény és az annak kiegészítésére szolgáló 1882. évi július 11-iki rendelet intézkedik. Ennek értelmében megállapítatnak a törvény rendelkezése alá tartozó területek s a talaj javítása és védelme szempontjából foganatosítandó munkálatok, nevezetesen gyepesítések, fásítások, védművek építése stb., melynek foganatosításához az állam pénzzel, fűmaggal, facsemetékkel, vagy a munkálat műszaki vezetésével hozzájárul.

Az így megvédelmezett vagy megjavított területeknek legeltetése üzemtervileg szabályozva van.

A havas tisztogatása céljából a havasi égert és borókát kivágják, az afonyát és rhododendront lesarlózzák s a területet jól megtrágyázzák; a következő évben a fiatal hajtásokat lekaszálják s ha kell, ezt a munkálatot még a harmadik évben is ismételik; többé

azonban már nem szükséges, mert a fű elhatalmasodik. Irtják azonban akként is, hogy a terület felét lekaszálják s a lekaszált gyomot a terület másik felén elterítik s száraz időben meggyújtják. A kopasz területeket fűmaggal bevetik, de ha a kopárság nagy kiterjedésű, nem az egész területet, hanem kisebb-nagyobb foltokat, az egész területnek mintegy $\frac{1}{4}$ -ed részét, aztán a területet a szükségeshez mérten néhány évig tilalmazzák, ami alatt a kopasz foltok természetes uton bevetényülnek.

A talajjavítást illetőleg a juhokkal való kosarozás a legelterjedtebb; a tehenekkel való közvetlen trágyázás Beaufort és Tarentais vidékén akként gyakoroltatik, hogy az állatokat egymástól 2—4 m. távolságban álló czövekhez kötik egy-két éjjelen át s a trágyát, ahová szükséges, onnét széthordják. La Montagne Viallet-ben (Savoie) a tehenek 2 m. hosszú és 2 m. széles, ugynevezett »creux«-ben hálnak s a produkált trágyát ott szétszórják. Ily fekhelyeket egy munkás naponként 25—30-at készíthet.

Az erdőben való legeltetés gyakorlatban van s a juhlegeltetést az erdőben nem tartják veszedelmesebbnek a marhalegeltetésnél, sőt a vetővágás előtt még célszerűnek vélik.

A havasokon tisztán tehenek, vagy tehenek juhokkal elegyesen, vagy pedig tisztán juhok legelnek, aszerint, hogy az adott viszonyok között mi a legjövedelmezőbb. Alárendelt mennyiségben kecskék, lovak és sertések is tartózkodnak a havasokon.

A számításnál abból a szempontból indulnak ki, hogy az elfogyasztott széna miféle gazdálkodás mellett értékesíthető legjobban.

A juhgazdálkodásnál a hizlalás, a tejgazdálkodás és a nevelés van gyakorlatban. A juhtej-gazdálkodás legszébb eredményt mutat fel Roquefort és Oueyras-ban, ahol F. Briot*) szerint egy juh után a nyers jövedelem:

14 kiló sajt	à 2,80 fr.	. . .	39,20 fr.
3 » gypju	à 1,30 »	. . .	3,90 »
1 bárány	. . . . .	. . .	3,50 »
		összesen . . .	46,50 fr.

*) »Études sur L'Économie Alpestre« par F. Briot. Inspecteur des forêts.

Egy másik értékesítési mód, különösen ott, ahol nagy kiterjedésű meredek legelő van és ahol a lakosok kivándorlása szinte divatszerű, az, hogy a havast olaszországi juhok legeltetése céljából bérbe adják, fizettetvén darabonként 75 cm.—1 francot. Nyilvánvaló, hogy ez az úgynevezett átvonuló (transhumants) nyájjal való legeltetési eljárás, rablógazdálkodás s a havas tönkretjütésének kezdete.

A szarvasmarhával való havasgazdálkodásnál a hizlalás és eladás céljából való tenyésztés alárendelt szerepet játszik a tejgazdálkodással szemben, melynek oktatása céljából Grignonban külön tanszék állítottott fel s ezenkívül 14 »fromageries-écoles« van az országban.

A nyári vagy havasi tejgazdálkodásnál a teheneket a vállalat kibérel, a téli gazdálkodás a faluban van, amidőn az állat eltartásáért a tejtermékek és a borju adatik cserébe. Az előbbieken már tárgyalt eljárástól eltérően, sok helyen az első fejés reggeli 4 órakor van, mely után a tehenek sós zabot kapnak s reggeli 8 órakor bocsájtatnak a legelőre; 12—2 óra között ismét pihennek és délután 4 órakor van a második fejés. A napi eredmény átlag 4—7 liter tej.

Termelnek sajtot és vaját, és az eredmény, a különféle eljárási mód, a havas minősége és a tehénfajok szerint, igen változó.

Átlag 100 liter tejből lesz:

9 kiló zsiros sajt	à 1,50 fr.	. . .	13,50 fr.
1 » vaj	à 2,— »	. . .	2,— »
3 » iró	à 0,30 »	. . .	0,90 »
80 » savó	à 0,01 »	. . .	—,80 »
	összesen	. . .	17,20 fr.

értékben. Levonva a kezelési költséget, egy liter tej mintegy 14 centimmal értékesítettik.

A havasgazdálkodásnak ez a módja, kivéve bizonyos körülményeket, határozottan a legelőnyösebb, különösen ha szövetkezve történik. A szövetkezést nem nehéz létesíteni, mivel a hegyekben, nagyon könnyen érthető okoknál fogva, a társulás könnyen megy, mert

a »közös« iránt előszeretettel viseltetik a nép, de okvetetlen kellék, hogy azt egy becsületes kéz szigorúan vezesse. A meglévő számos tejszövetkezetekben a tagok jogai és kötelességei megállapítvák. A társulat és a tag között a tejszállítás céljából szerződés kötöttek, melyben a tag kötelezi magát, hogy házi szükségletének kivételével az összes tejet a társulatnak beszállítja *szűretlen* állapotban. Ellés után 6 napon át s hosszabb utat megtett állat teje 4 napon át nem szolgáltat be, hasonlóképpen ki van tiltva beteg állat teje. A felügyelet s ellenőrzés igen szigorú.

Haute-Savoie départementban 300 tejszövetkezet van, melyek a tejet egyre-másra télen-nyáron literenként 10—16 centimmal értékesítik. A takarmány 40—50%-al jobban értékesítetik, mint bármely más módon és azonkívül, ami rendkívül fontos és számbaveendő tényező, hogy *a nép jól táplálkozik!*

A rétművelés a lehető legtökéletesebb, azoknak ápolása szinte meseszerű, a trágyázásra és öntözésre rendkívül gondot fordítanak, mert a francia azt tartja, hogy *a meleg, a trágya és a víz együttvéve a tenyésztet.* Rendkívül sok szántóföldet rétté alakítottak, mert a marhatenyésztést ép oly számottevő tényezőnek tartják, mint a gabonatermelést.

A szorgalom, a munkáskéz öntudatos működése lépten-nyomon nyilvánul ennél a takarékos nemzetnél.

Minden talpalatnyi föld akként van megművelve hogy az a legtöbb hasznot adja, minden csepp víz részint hajtóerőnek, részint az öntözésre felhasználtatik. A rétek feletti minden forrás kis vagyonnak felel meg mert az értékesítetik, eladatik az öntözésre.

A mezőgazdasági birtokok gondosan határolva fásorokkal, sövényekkel szegélyezve. A síksági legelőkön, némely réten gyümölcsfa-tenyésztés. Egyes falvak annyira be vannak fásítva gyümölcsfákkal, hogy csakis a templom tornya és itt-ott néhány háztető látszik. A legkisebb falvakba kitűnő karban tartott utak vezetnek.

Gazdagság és jólét mindenfelé!

Egy tekintet a franciaországi áruforgalmi statisztika

ikába s a gazdasági helyzetről azonnal alkothatunk magunknak fogalmat.

Szédítők az ott közölt adatok. A *sajtkivitel* az 1897. évben 118,312 métermázsa volt 17,640.868 franc értékben, a *vajkivitel* pedig 264,024 mm. 72,606.856 franc értékben.

A belföldi fogyasztás pedig mesés, mert a francia a sajtot és vajat igen kedveli.

MÁSODIK FEJEZET.

Javaslat.

Az előbbi fejezetben előadtam azt, a mit saját magam tapasztaltam és részben a mit feltétlen hitelt érdemlő forrásokból meritettem.

Látjuk tehát, hogy a külföldön is vannak dolgok, melyeket nem szükséges elsajátítanunk, de viszont van igen sok olyan dolog, melyből okulhatunk. Tanuljuk meg a jobbat, hogy miért jobb az, hogy mikép lehet azt a mi viszonyaink mellett alkalmazni s azt alkalmazzuk is feltétlenül, csupán az akarat és a munka ne legyen akadály, győzzön hazafiságunk. Havasgazdálkodásunkat a svájci, az algäui és a franciaországi rendszeres havasgazdálkodással egybeazonosítani alig lehet; legelőinket nem használjuk okszerűen, azok folyton rosszabbodnak; ezt nap-nap mellett tapasztaljuk, de még szomorubb az a tudat, hogy a pusztulást a fennálló törvényes intézkedésekkel ez idő szerint megakadályozni nem lehet, mert a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. t. cikknek a legeltetésre vonatkozó néhány szakasza tulajdonkép a közös legelőkre vonatkoznak s inkább állategészségi, mint gazdálkodási szempontból tartalmaznak czélszerű intézkedéseket. Az idézett törvény ide vonatkozó 21-ik szakasza, a szóban lévő törvény végrehajtása tárgyában kiadott kormányrendelet szerint, a községeknek törzsvagyonuk kezelésénél biztosított önkormányzati hatáskörét nem érinti és a magántulajdont képező, de rendszerint közösen használt legelőkön a községi hatóság felügyeleti hatásköre ezek tekintetében csak azon legelő-részletek kijelölésére terjed ki, a

melyeken állategészségügyi vagy más közérdekű szempontokból legeltetni nem szabad.

A községek, illetve közbirtokosságok a legtöbb esetben a fenforgó körülményeknél fogva egyáltalában nem is képesek a rendszeres gazdálkodás elősegítésére netalán irányuló esetleges akaratuknak mindig érvényt szerezni, daczára annak, hogy tudják azt, hogy a gazdálkodás nincs rendén, hogy a legelők rosszabbodnak és daczára, hogy a legeltetés a mai gyakorlat szerint teljesen ellentétben áll a demokratikus elvekkel s a nagyobb számu, szegényebb sorsu lakosok érdekeit feláldozza a gazdagabbak kedvéért.

Az 1879. évi XXXI. törvényczikk — az erdőtörvény — szakaszai sem alkalmazhatók ezekre a területekre, mert ezek nem erdők, hanem legelők, vagy havasi legelők s így az erdők nyilvántartási törzskönyvében nem szerepelnek, de ha mégis részben erdőnek lennének törzskönyvezve és nem állanak feltétlen erdőtalajon a magánbirtokos azt tetszése szerint használhatja, ha pedig a feltétlen erdőtalajon álló erdők rovatában vannak, legeltetési használatuk még akkor sem tiltható meg, mert a tulajdonos nem irt, sem tarvágást nem eszközöl, ő csak legeltet; ezt pedig a törvény, kivéve bizonyos körülmények között, a véderdőkben és a futóhomokon álló erdőkben nem tiltja.

Az erdőtörvény a kopár területek beerdősítését rendeli, a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló törvény hasonlókép a kopár területek, illetve a vizmosásos és vizmosás veszélyének kitett területek fásítását írja elő.

De minthogy a föld bizonyos magasságon felül csak füvet terem, kérdés, mikép helyeztessenek jó karba azok a területek, melyeken már erdőt létesíteni nem lehet. A fatenyészet határán, vagy azon felül lévő havasi legelők, véleményem szerint, az erdőtörvény szempontjából el sem bírálhatók, mert a hol a fa csak sínlődik, vagy már meg sem terem, ott az állami felügyelet az erdősítést meg sem követelheti. Idevonatkozólag, tudomásom szerint, semmiféle törvény intézkedést nem tartalmaz.

Ha beerdősítjük a legelő-területeket és ha a legelőerdők létesítésére és kezelésére vonatkozólag *Márton Sándor* pályanyertes kitünő szakmunkájában *) előadott elveket szem előtt is tartjuk, ezzel a kérdés még megoldva nincs, mert akkor a terület legalább egy időre a legeltetés alól elvonatik, az ország érdeke ezt nem kívánja, mert a legelő nélkülözhetetlen, hasznos is és mert legelő nélkül nálunk ez idő szerint állattenyésztés nem képzelhető; már pedig Magyarország most ép oly mérvben van hivatva állattenyésztésre, mint gabonatermelésre. Sőt a mezőgazdaságnak is állattenyésztés az alapja, ha erre be van rendezve, akkor az átmenet a gabonatermelésre nagyon könnyű, mert a föld megmunkálásának első kelléke az állat.

Czélszerű is, ha meg van osztva a gazdálkodás, mert akkor a gazda könnyebben elviselheti a bajt, a mi igen gyakori, minthogy a gabonatermelés esélyeknek van kitéve, a fagy, a jégeső, a szárazság s egyéb csapások sűrűn látogatják a gazdát. Ugy olvastam, hogy a fagy minden 6—7-ik esztendőben az ország termésének egyharmad részét 24 óra alatt learatja.

Az állattenyésztést csupán a szárazság és a járványos betegségek fenyegetik, no de az utóbbinak az ember is ki van téve.

Ezért ne akarjunk mindenáron csak gabonát termelni, hanem helyezzünk súlyt az állattenyésztésre is, mert az élő állatot a hajó nagy költséggel szállítja s így e tekintetben Amerika versenyétől nincs mit tartanunk.

A legelő szükségességét minden tekintetben belátták Angolországban már régen, ahol daczára annak, hogy a földeket ipari és egyéb célokra igen jövedelmezően fel lehetne használni, némely vidéken kilométerekre terjedő szépen gondozott, öntözött s elhatárolt legelőket láthatni, melyeken gyümölcsfák árnyékában legelnek a telivér lovak, remek szép szarvasmarhák és juhok.

Csakis mint különlegességet említem fel, hogy

---

*) A legelő-erdők berendezése, kezelése és hasznosítása. Irta zsarolyáni Márton Sándor.

Londonban a Hyde-parkban, melynek minden négyzetöl területe, szép kis parasztgazdaság értékével felér, egy nyáj juhok láttam legelni, nyilván azért, mert a szép üde gyepet a trágyázással lehet fentartani s mert a trágyázásnak ez a módja valószínűleg a legpraktikusabb.

A közlegelőknek fenn- és jókarban tartására, azoknak rendszeres kezelésére az államnak legyen kötelessége felügyelni, *ezt törvényhozási úton szabályozni, véleményem szerint, multhatatlanul szükséges, sőt szükséges még azok létesítéséről is lehetőleg gondoskodni.*

Bár igaz, hogy a tulajdonnal való szabad rendelkezés egyéni érdek és megtámadhatatlanul magánjogalappal bír, de ha czélszerűnek látja az ország a beavatkozást a feltétlen erdőtalajnál, úgy felmerül annak szükségessége a feltétlen legelőtalajnál is.

Ahogy van — s eziránt kétség nincs — feltétlen erdőtalaj, úgy van feltétlen legelőtalaj, van feltétlen szőlő- stb. talaj is. *Véleményem szerint minden talaj annak: a gazdaságnak szolgáljon feltétlenül, mely mellett okszerűen megművelve a legtöbb hasznot szolgáltatja, mert az a gazdálkodás, hogy mindent a maga idején és akként alkalmazzunk, hogy haszonnal járjon.*

Minthogy a gazdálkodás változásnak van elávetve, ennél fogva kétségtelen, hogy *a feltétlen talaj fogalma is viszonylagos.* Ami ma mezőgazdaságilag művelt föld, szántó vagy rét, az idővel esetleg feltétlen erdőtalajjá válhat és ami ma még feltétlen erdőtalajnak van minősítve, az igen szép rétté alakulhat át. Változik az vidékenként, országonként, a népesedés szerint. Mi itt feltétlen erdőnek jelezünk oly természetű területeket, melyek Tyrolban, Svájcban mint rétek kitünő szolgálatot teljesítenek. Erdő azért, mert annak megműveléséhez szükséges munkaerő ez időszerint hiányzik, idők múltán remélhetőleg meglesz a kellő munkaerő s nem hiszem, hogy akadjon akkor ahhoz értő, aki azt kívánja, hogy erdők maradjanak azok a területek, melyek mint mezőgazdasági földek, esetleg gyümölcsösök nélkülözhetetlenek lesznek s kitünő termést fognak szolgáltatni. Mert ha ez így maradna, amint jelenleg van, akkor egyik-másik völgy 20—30 kilométer hosszban lakatlan lenne.

Amint helyén van, hogy a feltétlen erdőtalajnak fentartása iránt a törvény intézkedik, ugy helyén lenne a feltétlen legelő iránt is intézkedni, mert ez közgazdaságilag épen olyan fontos; a hegyi legelők tönkremene-tele, a folyók, a patakok rombolásának, eliszapodásának, az árvizeknek s az ezzel egybekötött országos csapásoknak indító oka.

Hozzuk kapcsolatba egymással az erdészetet, a gazdaságot és a kulturmérnökséget mint rokon ágazatokat, romboljuk le azt a válaszfalat, mely közöttük esetleg fennáll, mert nézetem szerint nincs nagyon messze az az idő, midőn az erdők, a legelők és a vizek kezelését egy és ugyanaz a törvény fogja szabályozni.

Ha joga van az államnak a kopárok befásítását elrendelni, akkor fel kell ruházni azzal a joggal is, hogy a kopárok keletkezését a gazdasági érdekek veszélyeztetése nélkül megakadályozhassa; mert általában véve mi a kopár terület? elhanyagoltan legeltetett terület; ha szükséges amazt nagy költséggel megjavítani, ugy indokolt az elkopárosodást megakadályozni.

A megalkotandó törvény azonban ne csak befásítási, hanem begyepesítési és a szükséges egyéb munkálatokra is terjedjen ki, annál is inkább, mert a fa-tenyészet határán túl lévő havasi legelők is abba felveendőek volnának.

De nemcsak azt tartom kívánatosnak, hogy az ország a legelőket és a legeltetést törvényileg szabályozza s így ezzel együtt megadassék egyszersmind az a jog is, hogy ott, a hol szükséges, — bizonyára több helyen fog kelleni — a terület részben vagy egészben, esetleg csak átmenetileg, megfelelően befásítható is legyen, hanem okszerűnek, sőt szükségesnek tartom annak megengedését is, hogy mindazon területek, melyek bár az erdőtörvény alapján ma erdőként kezeltetnek, de nem állanak feltétlen erdőtalajon s a talaj másnemű művelésre tényleg nemcsak állandóan alkalmas, hanem az előreláthatólag kitünő hasznot is fog hajtani, a mennyiben a tulajdonosok kérik, arra szükségük van, esetleg arra feltétlenül reá is vannak szorulva, az

erdőkezelés alól kivonassanak s más mezőgazdasági művelés alá kerüljenek.

Ezzel az intézkedéssel felszabadulnának azok a területek, melyek buza-, repcze-termelésre kitünően alkalmasak lévén, a mainál tizszer, sőt talán százszor nagyobb haszonnal értékesíttetnének s a melyek ma sok helyen csak annyi hasznot hajtanak, hogy annak faterméséből a község házát s a bakter lakását fűtik, vagy hogy abból kútágas s a falu csordájának itató vályu készül. Azon az áron, a mibe ez a fa kerül, karrarai márványból lehetne örökös itatót készíteni!

Felszabadulnának a legeltetésre kitünően alkalmas területek, melyek megbecsülhetetlenek a községeknek; fel lennének mentve az erdőtörvény 17 szakasza alá tartozó birtokosok azoknak a költségeknek viselésétől, melyek a legszebb rétek, legjobb szántók és egyéb enclávok beerdősítésével járnak.

Több oldalról hallottam panaszt, hogy holdanként 6—7 métermázsa búzát, 10—15 mázsa szénát termő földeket, réteket kellett a birtokosoknak az üzemterv értelmében igen nagy költséggel beerdősíteni s így elmaradt azok értékesítéséből befolyt jövedelem s ma 10—15 év után, minthogy az erdő számtalan idegen birtokkal van körülvéve, a károsítástól nem lévén megvédhető, gyér fiatalossal rendelkeznek, mely silány erdőt ígér s csak 50—60 év multán fog néhány köbméter fát szolgáltatni.

Ha megkérdezzük, miért szükséges, miért indokolt ezeknek a tisztásoknak beerdősítése, a felelet csak az: »mert az üzemterv előírja«, vagy »mivel ezek beerdősítésével az erdőbirtok szépen kikerekítettik«. Ez talán még nem elég indok.

A szántókat és réteket képezett enclave-ok éppen azon oknál fogva hasítottak ki egykoron, mert szükség volt rájuk.

Erdősítés volt a jelszó. Beerdősítésre irattak elő havasi legelők is, a hol a fa sinlódik, már alig nő meg.

Ennek a nemzetgazdasági veszteségnek mielőbb meg kell szünni, mert megbocsájthatatlan pazarlás; elvégre is nem az a cél, hogy minden termő földet

beerdősítsünk, különösen ott, a hol a feltétlen erdőtalaj erdősítése körül elmaradások vannak.

Első sorban hazafiak és nemzetgazdák vagyunk s csak másodsorban legyünk erdészek.

Az erdőtestben elszórtan fekvő mezőgazdasági területek még erdészeti szempontból is fenntartandók, mert a gazdasági kezelésnél jó szolgálatot tesznek, szélein a fák jól kifejlődven, a viharoknak ellentállanak; az esetleges tüzek tovaterjedését megakadályozzák s szépirodalmi szempontból az erdő komor egyhanguságát barátságossá teszik, sőt a vadnak is táplálékot szolgáltatván, az kevésbé rongálja a fiatalosokat.

Nem azoknak a területeknek kihasítását értem, melyek minden nagyobb erdőtestben foltonként néhány négyzetöl területtel feltalálhatók, hanem azokat a viszonyokhoz képest eléggé nagy s a völgyek-gerinczek mentén, vagy lankás hegyoldalakon lévő területeket értem a hol a repcze, a tengeri, a széna kitünő termést ad; a melyek arra, hogy mezőgazdaságilag kezeltesenek, szinte praedestinálva vannak s a melyekre a birtokosok reá vannak utalva.

Mulhatatlanul szükségesnek vélem, hogy a tételes erdő-törvény keretén belül az erdő, a legelő s egyéb mezőgazdasági földek rivalitása megoldassék s a feltétlen erdőtalaj jellege ne csak tudományos determinációkkal, hypothesisekkel, hanem gyakorlati részletességgel meghatározassék. Az ezen talajkategórián kívül álló birtokok okszerű használata részben az erdő, részben a már meglévő, illetve az ezután hozandó mezőgazdasági törvények keretén belül szabályozandók és pedig:

- a) a gazdasági kényszer vagy helyi okszerűség, és
- b) a netalán jelenlegi — habár csak átmeneti — szükség szerint.

Nem a fás területeket szándékozom én minden áron pusztítani, hanem a legelőt szaporítani, ahol szükséges; a föld őstermő erejét kihasználni, ahol lehet, és a rétművelést tökéletesíteni, ahol kell; tehát közigazdasági előnyöket elérni.

Lelkiismeretemben meg vagyok győződve, hogy ha a jelenleg erdőkezelésre előírt, de más művelésre állan-

dóan alkalmas, vagyis az ugynevezett feltételes erdőtalajon lévő összes területek legelőnek és egyéb mezőgazdasági célokra használtatnának, ami előreláthatólag nem fog bekövetkezni, és helyettük a legelő szabályozására vonatkozólag alkotandó törvény előírta területek, a jelenlegi kopárok, mocsarak, árterek, futóhomok és egyéb terméketlen területek, az alábbiakban tárgyaltak szerint befásítottatnának, a befásított területek az országban nem apadnak, hanem igen tekintélyes mérvben gyarapodnak.

E mellett milliókat tevő holt tőke felszabadulna, sok ezer hold föld állandóan százezrekkel többet jövedelmezne.

És aziránt is nyugodt vagyok, hogy az országnak klimája nem rosszabbodnék, sőt ellenkezőleg, feltétlenül javulna s az évi csapadékmennyiség annak kárára nem változnék.

Az a kérdés tehát, vajjon az itt előadottak érdekében, figyelemmel a jelenleg érvényben lévő törvényekre, intézkedhetünk-e most, van-e erre jogczim? Ugy vélem, hogy van.

Az 1879. évi erdőtvörvény 19-ik szakasza szerint az üzemtervi kezelés mellőzhető azon erdőknél, melyek rendes gazdálkodásra nem alkalmasak. Ebből az következik, hogy azokat a rendes körülmények között viszonylag kisebb területeket, melyek mezőgazdasági birtokok között számtalan kisgazda földje végével határosak és a melyek a helyi körülményeknél fogva rendszeres erdőgazdálkodásra a szó szoros értelmében egyáltalában nem, de más művelésre alkalmasak, mint erdőket fenntartani nem kell, mert ha erdőgazdasági üzemtervvel nem kezelhetjük, akkor azon módon fogjuk kezelni, amely a leggazdaságosabb, mivel az állam csak nem kívánhatja azt, hogy az csáki szalmája legyen.

! Az 1898. évi XIX. törvény végrehajtása tárgyában kiadott földmívelésügyi ministeri rendelet szerint »a volt urbéreseknél ajándékozás, vétel, csere útján vagy más jogczimen birtokába jutott erdők és kopár területek közül szintén csak azok az erdők vétetnek rendszeres kezelésbe, amelyek tényleg a véderdők vagy feltétlen erdő-

talajon álló erdők közé sorozandók. Ellenben a tartós gypeszőnyeggel borított tisztások és a mély, erőteljes és összetartó talajjal bíró cserjések és erdősült részek, ha az elkopárosodás veszélyének az eddigi használat folytatása esetében sem lehetnek kitéve, az összeírásból kihagyandók«. Vagyis nem kezelendők mint erdők.

Ha erre igényt tartanak a volt úrbéresek, akkor nézetem szerint ezt a jogot nem kellene megvonni az erdőtörvény 17-ik szakasza alatt említett más birtokosoktól sem, akik azokra a területekre reá vannak utalva, mert ezeknél is fennforoghat — amint tényleg sok helyen fenn is forog — az a körülmény, hogy a szóban lévő területet tényleg legeltetés céljából vették, cserélték vagy már az erdőtörvény életbe lépése előtt is évtizedeken át legelőnek használták.

Lévén rajtok elszórtan vagy csoportokban néhány fa a kataszterben, erdőnek lettek felvéve, mert mint rossz karban lévő erdők a legutolsó osztályba soroztattak s így a kat. tiszta jövedelem alapján kiszámított adó kisebbnek állapított meg, mintha jó legelőnek vétettek volna fel. Az erdőtörvényre, melynek alapján az állami felügyelet ezeket a területeket az erdők közé sorozta, még nem igen gondoltak s így azok legnagyobb része a legeltetés alól elvonatott. Végzetessé válhatik az ott, ahol a mezőgazdasági birtokok között nincs meg a helyes arány. Indokolt lenne a fentemlített jogot a volt úrbéresek összes birtokára is kiterjeszteni, mert más területek hiányában vagy egyéb okoknál fogva, erdőilletőségük fejében mezőgazdasági földeket és mocsárterületeket is kaptak.

Az előbbi pontban idézett ministeri utasítás 34-ik szakaszának b) pontja szerint az állami erdőkezelés megszűnik, ha az erdő avégből, hogy művelési ága megváltoztatható legyen (például, hogy az erdőterület kerteté, rétté stb. alakíttassék át), vagy más okból, a földművelésügyi minister engedélye alapján, az 1879. évi erdőtörvény hatálya alá tartozó területek közül végleg töröltetik.

Ennek a rendelkezésnek intencziója szerint tehát vannak esetek, midőn a terület erdőjellege megszüntethető, vagyis hogy a kormányhatalom a törvény keretén

belül megengedheti, hogy indokolt esetekben, ha a szükség, a kényszerhelyzet úgy kívánja, a birtokosok kérelmére az erdőnek törzskönyvezett területek mezőgazdaságilag művelt birtokká, tehát rétté, legelőkké is átalakíthatók.

Ha a kincstárnak, mint erdőbirtokosnak, meg van engedve, hogy erdőt eladjon, azt hiszem, az egyenlőség jogelvénél fogva indokolt esetekben ez az engedély a többi birtokosoktól sem vonható meg. Feltéve, hogy azok a birtokosok úgy, mint az állam, az eladott erdő fájából befolyó jövedelmet is az 1884. évi XXVI. t.-cz.-ben megnevezett célokra fordítja, hasonlóképen a birtok, vagy a fa eladásából befolyó jövedelmet részben vagy egészben más birtok vételre, vagy egyéb a kormány által meghatározandó célra fordítják.

Abban az esetben pedig, ha az itt előadottak nem képeznek elegendő s minden esetben alkalmazható jogcímet, akkor rendezzük e kérdést törvényhozási úton.

* * *

A legeltetés szabályozásával a havasgazdálkodást is rendeznünk kell, mert $1\frac{1}{2}$ millió k. hold termőföld lassu tönkre menése forog szóban.

A helyszínén szerzett közvetlen tapasztalatok alapján állíthatom, hogy a mi havasaink fekvésök, alakzatoknál fogva a gazdálkodásra általában véve alkalmasabbak, mint az elől tárgyalt országok havasai. Egyik legfőbb előnyük az, hogy kőomlások csakis azokon a havasokon fordulnak elő, melyek felett kopasz sziklák vannak.

A havasgazdálkodás céljából fogatosítandó munkálatok két csoportra oszthatók és pedig:

a) *közvetlenek*, melyek alatt a havasi legelő javítási és karban tartási munkálatait, és b) *közvetettek*, melyek alatt az eddigi kezdetleges havasgazdálkodás tökéletesítését értem.

Legelső teendőnk a havasi legelő határainak megállapítása, azok felmérése és törzskönyvezése. Minthogy pedig véleményem szerint a havasi legeltetésre felette

fontos befolyással van az, hogy a havasi legelőn kisebb-nagyobb facsoportok is legyenek, ennél fogva ott, a hol ez nem volna, kívánatosnak tartanám, hogy a havas tükre alatt s annak lehetőleg egész kiterjedésében a viszonyokhoz képest bizonyos szélességű fás vagy bokros terület a havashoz hozzá csatoltassék. Ennél fogva ennek a kérdésnek megoldására is ki kell terjeszkednünk.

Szükséges az erdőpászta, mert rekkenő hőségben éppen úgy az erdőben keres menedéket az állat, mint zivatar elől s nincs ember, a ki onnét kihajtsa s miután pedig a nyári hőség nem soroztatik azon veszélyek közé, a mely elől az erdőbe való menekülésnél a nyáj tulajdonosa a pénzbüntetés alól fel van mentve, ennél fogva az erdőbirtokos emberei a marhát éppen úgy behajtják, mint azt a csordát, a mely a véderdőnek kijelölt területen legelt, s a bíróság büntetése szigorú.

Az erdőtörvénynek a hajtó-pénzre vonatkozó intézkedését is szabályozandónak vélem, mert az ide vonatkozó szakasz nem lévén világos, az téves magyarázatokra szolgál alkalmat. A hajtópénz darabszám szerint fizettetik, ennél fogva az erdőőr behajtja az összes marhát, mely a tilalmazott erdőben legelt, mert minél több darabot hajt be, annál több hajtópénzt kap; már pedig véleményem szerint jelentéktelen kárnál, 500—600 drb juhot, vagy 200—300 drb szarvasmarhát még sem volna szabad behajtani, hanem legfeljebb csak annyit, a mennyi a kár valószínű összegének megfelel.

A legközelebbi község, a hová a marha behajtatik, gyakran egy fél, sőt egy napi járásra van a havastól; az állatok a községbe leérkezve éhesek, takarmányt alig kaphatnak, mert nyáron nem hogy idegen, de a községbeli marha részére sincs takarmány-készlet s ha van is egy kevés, ez nem elegendő; ha azután a marha kiéhezetten visszahajtatik a havasra, útközben lerág mindent, ami megehető, kárt is tesz, tehát ismét fizet a gazdája. Az ily büntetés gyakran az egész nyáj $\frac{1}{4}$ sőt $\frac{1}{3}$ -ad értékét teszi.

Bizonyára az lenne a leghelyesebb, hogy csak az a havasi legelő legyen legeltethető, melynek alján olyan erdő vagy egyéb fás, bokros terület van, a hol a legelő állat kárt nem tesz és a hol az állat szükség esetén védelmet talál; azok a havasok pedig, melyeknek aljában nehezen, vagy egyáltalában megóvhatatlan rétek vagy ültetések stb. vannak, a legeltetés alól elvonandók s fűkaszálásra lennének berendezendők.

Ne azzal akarjuk a népet rendre szoktatni, hogy megbüntetjük, hanem előbb oktassuk ki és hassunk oda, hogy szabálytalanságot ne kövessen el.

A szénagyűjtés szempontjából nemcsak ebben az esetben, de különben is szükséges szénakaszálásra berendezett havasok alakítása, a mint arról alább meg fogok emlékezni.

A közvetlenül foganatosítandó munkálatok közé a következőket sorozom: A területeknek a szükség szerint tilalom alá helyezése, a hegyomlásoknak megakadályozása, kötörmelék eltakarítása, a haszontalan cserjék és gyomok kiirtása, a legelőnek begyepesítése, és a mennyiben lehet és indokolt, annak csoportonként való befásítása. E tekintetben előnyben vagyunk, mert gletscherek okozta kőomladékok nálunk alig fordulnak elő.

A mocsáros területeknek lecsapolása, esetleg alagsövezése, a száraz területeknek öntözése. Mindkettő felette fontos, mert az üde talaj a jó gyepek feltétele.

A havasnak a helyi viszonyokhoz képest, a különféle módon való trágyázása. A gyepek gondozása, tisztán tartása és annak trágyázása fogja a használatot valószínűsítő havasgazdálkodássá átalakítani. Minthogy azonban ezek a munkálatok a havasok geológiai szerkezete, a tenyésztési viszonyok szerint más-más alakban hajtandók végre, ennél fogva szükséges a havasokat ebből a szempontból is átkutatni. Elengedhetetlen kellék, hogy úgy a havasra vezető, mint azon magán is, a szükséges utak meglegyenek. Minthogy pedig sok esetben a havasra vezető út idegen birtokokat szel át, ennél fogva az utak használata és azok karban tartása e tekintetben is szabályozandó.

A *közvetett* munkálatok alatt az eddigi rablógazdaságnak rendszeres gazdálkodássá való átalakítását értem.

Mindenekelőtt szigoruan megállapítandó a határ, a legeltetés céljaira szolgáló terület és a nem legeltethető terület között. Rendezése az erdei legelőnek, annak teljes betiltása ma még keresztülvihetetlen, mert a nép hozzá van szokva s annak elvonása helyenként azt jelentené, hogy százezrekre menő marhalétszámot kellene a piacra dobni.

Nem is lenne indokolt a legeltetés betiltása, mert sok helyen tekintélyes jövedelmet hajt. Minden kétségen felül álló hiteles adatokkal tudom bizonyítani, hogy vannak nagy kiterjedésű s rendszeres üzemterv szerint kezelt erdőségek, melyek főhasználatának tiszta hozama kat. holdanként csak filléreket tesz, míg ugyanott a legeltetés holdanként két-három koronát, sőt többet is jövedelmez.

Részemről nem vagyok az erdei legeltetésnek nagy barátja, de nem itélem azt el indokolt esetekben s túlzásnak tartom azt az állítást, hogy a legeltetés az erdőgazdálkodásnak mindenkor ellensége.

Ne kiáltunk arra kigyót-békát, ha kivételes körülmények között történik. Ugy-e bár; szívesen eltűrjük a vadat az erdőben, az ellen a vadászat-tulajdonos vagy bérlő részéről ritkán hangzanak fel panaszok, pedig személyes tapasztalás alapján állíthatom, hogy ezer és ezer holdra terjednek azok az erdők, ahol a marhalegeltetés évszázadok óta nem tett annyi kárt — dacára, hogy számokban ki sem fejezhető hasznot hajtott — mint ugyanabban az erdőben a vad a legutóbbi évtizedek alatt. Ha van okunk — és tényleg van — a vadnak ápolására az erdőben, ugy nincs okunk a marhalegeltetés kárhoztatására. Idők multán, ha majd megjavulnak a legelők, akkor az erdőkben nem lesz szükséges legeltetni, mert a rossz legelőgazdálkodás következménye a rossz erdőgazdálkodás, javítsuk meg az előbbit, önként megjavul az utóbbi.

A legeltetésnek rendszeres gyakorlását üzemtervileg kell szabályozni s avégből csapásokra osztandók a havasok.

Feltétlenül szükséges a havasra hajtható állatok számának megállapítása, mely azonban nem a havas területe, hanem annak minősége alapján történjen; szigorúan ügyelvén az állatnemek elkülönítésére s arra, hogy hova-tovább a teheneknek a juhok felett előny adassék. A svájcz és franciaországi havasgazdálkodás bebizonyította, hogy a juhgazdálkodás a havasgazdálkodás kezdetleges állapota; ahol csak lehet, a szarvasmarhagazdálkodásra át kell térni s a juh csak ott tartandó meg, ahol a helyi körülmények azt feltétlenül indokoltá teszik.

Elengedhetetlen kellék, hogy a havasokon, ott, ahol tejgazdálkodás van, istállók, hol csupán tenyész- vagy meddő állatok vannak, legalább is menhelyek készíttessenek. Nem kevésbé fontos az a körülmény is, hogy a havasokon, a rossz időjárásra való tekintettel, szénakészlet is álljon rendelkezésre; evégből a közeli előhavasok, tisztások, szénakaszálás céljából a legeltetés alól kivonandók. A mai kezdetleges tejgazdaságnak fejlesztése érdekében pedig *tejszövetkezetek* alakítandók; hirdessük ezeknek üdvös voltát az iskola padjairól s ha kell a templom szószékéről; zárjunk ki abból politikát, nemzetiséget és felekezetiiséget.

Nem fogok e helyen a szövetkezetek belső szervezetének magyarázatába bocsájtkozni, mert az a dolog technikai része, e helyen csak arra kívánom a figyelmet irányítani, miszerint óvakodjunk sok szövetkezeteknek alakításától, mert akkor egyik-másiknak bukása könnyen bekövetkezhet, az pedig elkedvetleníti a szomszédokat. A nép érdekeinek előmozdítása legyen a cél, oda hatni, hogy fáradozásának hasznát közvetlenül élvezze s az egészségtelen versenytől meg legyen óva. A tejszövetkezetek szaporítják a réteket, a völgyekben jólétet teremtenek s ezek tették gazdaggá Svájc és Franciaország egyes vidékeit. Csak az az ország cselekszik helyesen, mely tejszövetkezeteket alakít.

A szövetkezetekkel kapcsolatban emlékszem meg az *állatteleltetés kérdéséről*. Mit ér magában a havasi legelő, bármily jó legyen is az, ha a reá bocsájtott marha csenevész, beteges, mert egész télen át éhezett.

Téli takarmányról kell tehát gondoskodni s a szövetkezést erre is ki kell terjeszteni. Ez oknál fogva szükséges a réteknek alakítása, gondozása és ahol elegendő rét nincs, a megfelelő havasoknak vagy a havasok egy részének kaszálókká való átalakítása s a takarmánynak lehetőleg ott a helyszínén való feletetése. A havasgazdálkodás szempontjából igen kívánatos lenne az állatbiztosítás is. Talán ezt is lehetne szervezni szövetkezeti alapon és pedig úgy az elszerencsétlenülésekre, mint a járványos vészre.

De ezzel együtt most már igazán nem odáztatjuk el a dúvadok elszaporodásának korlátozását.

Az elejtett és elpusztult vadról és kóbor ebekről vezetünk statistikát, de tudomásom szerint a vad által elpusztított házi állatokról nem. Pedig meglepő eredményeket tüntetne fel a statiska, mert ezer és ezer darab állat pusztul így el s vele együtt egy-egy családnak vagyunkája, a nélkül, hogy kereshetné, vagy igénye lenne kárpótlásra.

A birtokos pusztíthatja ugyan a dúvadat, de sok helyen a bérlő nem, mert arról a birtokos gondoskodik. Helyenként még a fegyvert is elszedik a pásztoroktól. A művelt állam fogalma a dúvadakat kizárja. Azoknak tulságos elszaporodása ellen az összes rendelkezésre álló eszközöket fel kellene használni s az érdekelteket a legmesszebb menő engedményekkel felruházni.

Amennyiben nagybirtokosok uri kedvtelésből saját birtokaikon korlátolt számban fognak dúvadat fenntartani, bizonyára meg is fogják az okozott kárt téríteni.

A nép sokkal jobban tanul szemlélve, közvetlen tapasztalatok alapján, ennél fogva rendezzünk be mintahavasgazdaságokat, különös tekintettel a helyi érdekekre. Ezekkel kapcsolatban a sajtos gazdák képzése céljából néhány iskolát, a hol a nép is szemléletileg oktattatik.

Kísérleti állomások is felállítandók, melyek a havasgazdasággal kapcsolatos összes kérdésekre, mint talajjavítási munkálatok, trágyázási, öntözési kísérletek vaj- és sajtermékek előállítására stb. is vonatkozzanak. Minthogy pedig minden gazdálkodásnak végcélja a

felesleges termények értékesítése, ennél fogva nélkülözhetetlen, hogy a felesleges, vagyis eladásra kerülő természetményeknek szerezzünk piacot, mely a társadalom együttműködésével megtartandó; oda törekedjünk, hogy a hazai termékek jóságával fedezzük szükségletünket s az olcsó, gazdaságos termeléssel, jó anyaggal iparkodjunk piacot hódítani, hogy így a külföld figyelmét magunkra irányítsuk.

A legelő s a mintagazdaságok kérdése a felvidék szociális kérdésének kulcsa s a székely, a ruthén kérdés megoldásának egyik fő faktora, ebben benne van a mezőgazdaság fejlesztésének követelménye s az ország közgazdaságának egyik erőforrása.

Azt mondanom sem kell, hogy az itt előadottak kezdeményezője csak az állam lehet, annak kötelessége is, mert közvetve haszna is, minthogy a havasok tekintélyes részének birtokosa. Más nagybirtokosok sem vonhatják azonban magokat ki; azonkívül fel lehetne használni a rendelkezésre álló tőkét is, mert a haszon, ha nem is rögtön, de idővel megtérül. Vessünk csak egy pillantást azokra a rideg számokra, melyek gyakran a hangzatos phrasisoknál is ékesebben szólnak. »A magyar korona országainak külkereskedelmi forgalmá«-t tárgyaló statistika szerint Magyarországra

a sajtbehozatal

az 1898. évben 18397 mm. volt 5,944.180 kor. értékben
 » 1899. » 17755 » » 5,349.300 » »

a tenyészállat-behozatal (tehén és bika)

az 1898. évben 1611 darab volt 1,037.100 kor. értékben
 » 1899. » 1968 » » 1,262.794 » »

Ha szükségletünket magunk fogjuk fedezni, akkor a behozatalra nem lesz szükségünk s így már e czimen is évenként mintegy hét millió koronát fogunk megtakaríthatni.

Nem elegendő azonban csak erre szoritkoznunk. Tekintsük Franciaországot, Svájcot, melyek, a mint elől kimutattam, óriási mennyiségű sajtot, vaját szállita-

nak a külföldre. Ebben nekünk is részt kell hódítani, mert a piac megvan.

Csak Nagybritanniát említem fel, a hol a vajfogyasztás az utolsó néhány év alatt hallatlan módon emelkedett. Egy évben átlag 170 millió kilogramm vitetik be, mintegy 450 millió franc értékben Ausztrália, Canada, Orosz-, Svéd-, Dán- és Franciaországból.

Ha gazdaságilag be leszünk rendezkedve, a versenyt mi is felvehetjük, mert az előfeltételek nálunk is megvannak, kitűnő fekvésű legelők, havasok és rétek alakjában, csak művelnünk kell azokat.

És a mellett, hogy milliókat érő árút szállíthatunk, az *a szegény nép, mely ma bizony igen sovány koszon él, tápláló eledelhez jut* s ennek haszna kiszámíthatatlanul nagy. A befektetendő, aránylag nem tulságos tőke, majdan busás jövedelmet hajt.

* * *

Nem régen hagyta el a sajtót Beksics Gusztáv kitűnő publicistának „A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtok-viszonyokkal“ és »Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján« című két epochális munkája.

Sem bírálni, sem dicsérni nem szándékozom e könyveket, mert arra egyrészt nem érzem magam hivatva s másrészt pedig, mert azok dicséretemet nem igénylik; hanem hogy mégis felemlitem közgazdasági irodalmunknak e két remekművét, azt a végből teszem, mivel az azokban kifejtett ideáknak megvalósítása nemcsak nemzeti nagy célok, hanem nézetem szerint a legeltetés és havasgazdálkodás kérdésének megoldására is döntő befolyással vannak, mert ha az alföldi hitbizományok egy része áthelyeztetik az erdős régiókba, ha a községi és kincstári birtokok felparcelláztatnak s ha a felföldön és Erdélyben az összes községi s lehetőleg a közbirtokossági erdők eladatnak, a mint azt Beksics javasolja, akkor a nagy birtokokból a szükség szerint legelők is alakulnak s a

ma elhanyagolt s magántulajdont képező legelők, havasi legelők, rendszeresen fognak kezelgetni.

Én is abban a nézetben vagyok, hogy a községi, közbirtokossági birtokok parcellázása, eladása könnyen menne, de nehezebben a hitbizományok eltolása; már pedig a nagyobb contingenszt ezek szolgáltatják. Ennek oka nyilván abban is rejlik, hogy a jelenlegi biztos jövedelmet a bizonytalanért senki sem teszi kockára, különösen ha az új birtokon létesítendő gazdálkodás még ismeretlen, vagy ez idő szerint még haszonnal nem jár.

Ennélfogva a kicserélést aránylag kisebb területekkel, reális számitással s munkakedvvel kellene kezdeni akként, hogy egynehány alföldi hitbizományi birtoknak csak egy része, talán éppen az a területe, mely nem áll feltétlen erdőtalajon s mely, ha a hitbizományi birtok részletekben eladatik, mint hitbizományi erdő aránylag csekély kiterjedése, vagy egyéb okoknál fogva ugy sem volna fentartható, parcelláztatnék és adatnél el, helyesebben cseréltetnék ki a dombos vidéken, vagy a hegységben, lehetőleg magántulajdont képező legelő, erdő és esetleg havasi legelő-területekkel.

A jó példa követésre fog találni s idővel az akció nagy mérveket öltene, mert aránylag kis területekkel, különösen ha még mezőgazdasági földek is számitásba jönnek, óriási birtokokat lehetne megszerezni a birtokosok úri passiójuknak engedve, szép vadászterületeket rendezhetnének be, sőt ezenkívül még felszabadult holt tőke állana rendelkezésükre.

Ki tudja azonban, hogy mikor következik ez be, erre nem várhatunk, ennélfogva segítsünk ugy, a hogy mielőbb lehet.

* * *

A községek, a közbirtokosságok általában véve nem alkalmasak erdőbirtokok jövedelmező kezelésére és mert ezek birtokában lévő kisebb erdők, ha erdős vidéken fekszenek is, hitbizományok alakítására nem valók, ennélfogva esetről-esetre való tárgyalás alapján

legyen megengedve a most nevezett birtokosoknak és az erdőtörvény 17. §-ában megnevezett többi birtokosoknak is, a mennyiben azt óhajtják, hogy nem feltétlen talajon álló erdejök részben vagy egészben átalakíttassék legelővé, vagy az, a mennyiben a helyi viszonyok kívánják, cseréltesék ki oly területekkel, melyek beerdősítése vagy begyepesítése közgazdaságilag szükséges, esetleg parcellázva eladassék, a vételár részben vagy egészben községbeli vagy más határbeli legelő-területek vásárlására fordíttassék; a mennyiben ez lehetséges nem volna, az eladásból befolyt összeg, részben az e végből szervezendő, vagy már az 1884. évi XXVI. t.-cz. alapján meglevő országos alapba fizetessék be, részben más, a kormány által meghatározandó kultur vagy egyéb czélokra fordíttassék. Ebből a pénzből lehetne iskolákat, kórházakat stb. felállítani. Az állam pedig kopárokat, rossz erdőket vásárolna, a szükséges talajjavítási munkálatokat foganatosítaná, beerdősítené, begyepesítené s kezelné.

A kicserélés első sorban az okvetlen szükséges legelőkre és a nélkülözhetetlen mezőgazdasági birtokok czéljaira terjedjen ki.

Életkérdés ez sok helyen, a hol mezőgazdasági birtokok és legelő híján a birtokosok szükségét szenvednek.

Véleményem szerint azt, hogy dús jövedelmet ígérő földeken erdőt neveljenek s ne csak jövedelemtől essenek el a birtokosok, hanem még tekintélyes kiadásokkal járó munkálatokat is teljesítsenek akkor, ha erre a jövedelemre rá vannak szorulva és a kiadást magoktól és családjuk tagjaitól vonják el, vagyis más szavakkal, hogy erdőszeretetből nélkülözzenek, nem lehet megparancsolni sem egyes polgároknak, sem közbirtokosságoknak.

Az bizonyos, hogy lesznek erdő-ültetők, kik előállanak a klimával. Hát én ezeknek azt felelem, hogy tökéletesen mindegy a helyi klimára, a légköri csapadékok képzésére, ha az erdő itt vagy néhány kilométerrel távolabb fekvő helyen van, különösen ha kisebb erdőterületekről van szó! Ezzel azonban még

nem mondom azt, hogy pl. Somogyvármegyében lévő tizezer hold erdőnek az ottani vidékre ugyanaz a hatása van, mint a Liptóvármegyei erdőknek. Ilyen messze nem is kellene menni a kisbirtokok kicserélése végett, mert sajnos, az ország minden vidékén található még elég műveletlen, kopár, futóhomok, szikes talaj, ártér stb.

A kicserélés kiterjeszthető lenne feltétlen erdőtalajon álló erdőkre is, ha ezeket az állam mezőgazdaságra alkalmas más birtokokért átvenné.

Amíg az erdőbirtok egy része felszabadul, addig más területek kezelése megkötetik. Meglehet, hogy ebből némely község nagy hasznot húzna, némely kevesebbet vagy éppen semmit sem és hogy ez az eljárás a nagy magyar Alföldre talán nem bír oly jelentőséggel, mint a dombos, hegyes vidékre, de hát az Ország érdeke nem helyi szempontokból ítélendő meg.

A talajt nem használni akként, hogy a legtöbb jövedelmet hajtsa, határozott veszteség és mivel sem indokolható akkor, amidőn az erdőket nem tudjuk értékesíteni; ezt megteheti az állam, a nagybirtokos egyéb okokból, de községek, közbirtokosok erre feljogosítva nincsenek. Hangsúlyozom, hogy a most előadott művelet csakis az állami felügyeletnek a helyszínén esetről-esetre való szigorú tárgyalása mellett, a kormány engedelmével, lenne csak foganatosítható.

Erős bennem a hit, hogy ezzel az eljárással vajmi hamar beerdősülnének azok a kopárok, melyekről az erdő kipusztított, ami a vidék elszegényedését okozta, befásíttatnának a futóhomokok és árterek, a rossz legelők pedig megjavulnának, új legelőterületek képződnének és az ország fával benőtt területe nem hogy apadna, de tekintélyes mérvben gyarapodna.

Pénzügyileg keresztül vihető, minden jelentékeny kiadás nélkül, a jelenlegi holt tőke felhasználásával, hazaszeretetből eredő lelkesedéssel és szorgalommal.

A művelet nem egyéb, mint gazdasági kicserélés, az erdő, a mezőgazdasági földek és az állattenyésztés előnyére.

Hozzuk szoros kapcsolatba a három közgazdasági ágat s iparkodjunk lehetővé tenni, hogy a gazdák maguk

bontakozzanak ki a jelenlegi súlyos mezőgazdasági helyzetből, mely a közgazdasági érdekek külön törekvései, a felekezetek békétlenkedései következtében imbolyog a politika tengerén.

Ismerem én a nép minden aját-baját, bizonyos vagyok aziránt, hogy a legeltetés kérdésével a szocziális, a ruthén, a székely s a kivándorlási kérdés is részben orvosolva lenne, mert éppen azokról a vidékekről van szó, ahonnet a legtöbb jaj hangzik fel.

A legelőnek törvényileg való szabályozásával a magánerdők pusztítása és rendszertelen kezelése is megszűnne, mert egyrészt óvakodnék mindenki az erdőt kihasználni, ha a terület használata mint legelő bizonyos körülmények között korlátozva lesz s másrészt útját lehetne állani azoknak a törvény kijátszására szolgáló machinációknak, bűnös üzelmeknek, melyek az erdők és legelők arányosításából és felosztásából kifolyólag napirenden vannak s melyek koldusbotra fogják juttatni az erdőkben és legelőkben ma igen gazdag birtokosokat.

Előzzük meg az elzülést s oktassuk a népet, mert elkeseredett, egészségtelen szegény néppel nem lehet nemzeti politikát teremteni; a rossz közgazdasági helyzet fölött ma már nem lehet sopánkodni, hanem segíteni kell rajta oly módon, mely erősíti államiségünket. A szegénységnek a kellő felvilágosodás hiánya az oka, azért tehát menjünk vissza a néphez s oktassuk, legyünk hozzá oly közel, mint régen voltunk. Iparkodjunk azonban, mert a száz holdnál nagyobb szabad birtok tiz százaléka már idegen kezekben van.

Ha a legelő-, a havas- és rétgazdálkodás ideális állapota csak részben is kekövetkezik, ha az alföld sík pusztasága, a dombos vidék csalitjai, cseprentései termékeny legelőkké, rétekké fognak átalakulni s a magashegység havasi legelői bőven teremnek zamatos füvet, akkor a síkságot a magyar faju szarvasmarha ismét benépesíti, a dombos vidéket az odavaló tarka fajta fogja uralni.

A boldogság fog tanyát ütni minden kunyhóban s Kánaán lesz egyik-másik vidék.

A legelőkezelésnek organizációja az egyedüli helyes megoldás.

Az a földművelésügyi miniszter, aki ezt megvalósítja, lesz az ország egyik reformátora s a szegény nép jótévője és egyszersmind az okszerű állattenyésztésnek megalapítója. Az az ország, mely legelsőnek fogja a legeltetés szabályozásának kérdését megoldani, az fogja a marhatenyésztés terén a vezérszerepet vinni s annál fényesebb eredményt fog elérni, minél később követi őt a többi ország. Ezzel imponáljunk, ezzel keltsük fel a művelt világrész figyelmét, mert csupán »helyi különlegességekkel« ma már nem hódíthatunk meg egy nemzetközi publikumot.

Tudom, hogy nem merítettem ki a tárgyat; ez alkalommal nem is volt az szándékomban, csak a gazdák figyelmét óhajtottam felhívni s azért kérem a szives olvasót, ne az öletszerű részleteket tegye szigorú bírálat tárgyává, hanem csak a jó szándékot tekintse, melyet elérni reméltem.

Divat, hogy a sajtótermékből a »magukat hivatva érzők!« kikapnak egy-két részletet s azt teszik okoskodó kritika tárgyává, az egész, a cél rovására. Ez nem helyes, mert egészséges eszmék addig nem kelhetnek, míg az okoskodás burjánozni fog.

Tévedhetünk egyben-másban, de azért még nem kell az épületet kifogásolni, ha annak egyik-másik részlete jobb is, szebb is lehetne.

Megelégedésemre szolgál, ha az ügy iránt komolyan érdeklődők figyelmét egynémely igazság nem kerülte el.

